

Γιάννης 'Α. Δημητρακόπουλος

*Ἡ γραμματική καὶ λογική κατηγορία τῆς σχέσεως
ἢ πρὸς τι στὸν Γρηγόριο Νύσσης*

Ἡ παρουσία καὶ ἡ χρῆση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς Λογικῆς στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης¹ ἔχει μελετηθεῖ ἐλάχιστα ὡς σήμερα². Χωρὶς νὰ ὑπαινίσσομαι ὅτι μιὰ συστηματικὴ ἐνασχόληση μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα θὰ ἀποκαλύψει κάτι σημαντικὸ ἀπὸ συστηματικὴ φιλοσοφικὴ ἄποψη (κάθε ἄλλο, μάλιστα, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε ἐνδεικτικὰ ἐδῶ), ἐκτιμῶ πὼς εἶναι χρήσιμο ἢ ἔρευνα νὰ στραφεῖ καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰ δύο λόγους: i) γιὰ νὰ σχηματίσουμε πλήρη εἰκόνα καὶ γιὰ τὶς λογικὲς πτυχὲς τῆς σκέψης τοῦ Γρηγορίου (ὅπως ἐκτιμᾶται ὅτι ἔχουμε ἤδη σχηματίσει γιὰ ἄλλες πλευρὲς τῆς, π.χ. τὴν ἠθικὴ) καὶ νὰ διαγνώσουμε τὸν βαθμὸ φιλοσοφικότητάς τῆς καὶ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, καὶ ii) γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ ὕλικὸ πὺν κυκλοφοροῦσε τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα στὰ χέρια ὧν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ Λογικὴ, ζήτημα γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἄμεσες μαρτυρίες σπανίζουν.

Ἐδῶ προτίθεμαι νὰ διερευνήσω τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος τὴ γραμματικὴ-λογικὴ κατηγορία τῆς *σχέσεως*.

1. Εὐχαριστῶ τὸν Παῦλο Καλλιγὰ γιὰ τὴν ἀνάγνωση τῆς μελέτης καὶ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις του.

2. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη. Ἡ λογικὴ ἀποδειξιμότητα τῶν χριστιανικῶν δογμάτων κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ἢ Fides deprecans intellectum* (μὲ ἀγγλικὴ περίληψη: *Philosophy and Faith. The Rational Demonstrability of Christian Dogmas according to Gregory of Nyssa or Fides deprecans intellectum*), Ἀθήνα (ἐκδ. "Παρουσία"), 1996, σ. 88, σημ. 3· 105, σημ. 25. Βλ. βασικὰ τὶς ἐργασίες τῶν: D. L. Balás, *Μετουσία τοῦ Θεοῦ. Man's Participation in God's Perfections according to Saint Gregory of Nyssa*, Romae, passim· τοῦ ἴδιου, «Participation in the Specific Nature according to Gregory of Nyssa: Aristotelian Logic or Platonic Ontology?», στὸ: *Arts Libéraux et Philosophie au Moyen-Âge. Actes du Quatrième Congrès International de Philosophie Médiévale, Montréal, Canada, 27 août – 2 septembre 1967*, Paris, 1969, pp. 1079-1085· G. C. Stead, «Ontology and Terminology in Gregory of Nyssa», στὸ: *Gregor von Nyssa und die Philosophie. Zweites internationales Kolloquium über Gregor von Nyssa freckenhorst bei Münster 18.-23 September 1972. Herausgegeben von H. Dörrie, M. Altenburger und U. Schramm*, Leiden, 1976 [pp. 107-127], pp. 113-116· τοῦ ἴδιου, «Why Not Three Gods? The Logic of Gregory of Nyssa's Trinitarian Doctrine», στὸ: *Supplements to Vigiliae Christianae. Studien zu Gregor von Nyssa und der christlichen Spätantike. Herausgegeben von H. R. Drobner und Chr. Klock*, Leiden – New York – København – Köln, 1990, pp. 149-163· R. G. Tanner, «Stoic Influence on the Logic of St. Gregory of Nyssa», *Studia Patristica* 18/ 3, 1980, pp. 557-584. Ὅλες αὐτὲς οἱ μελέτες (πλὴν τῆς σχεδὸν ἀκατανόητης τοῦ Tanner) ἀναφέρονται κυρίως στὸ πρόβλημα τῶν ἐννοιῶν γένος, εἶδος καὶ ἄτομον.

1. 'Ονόματα *ἀπόλυτα* και *ὀνόματα σχετικά*: ἡ θύραθεν προέλευση και ἡ ἀντι-ευνομιανὴ χρῆση τῆς διάκρισης

Ἡ πρώτη ἀναφορὰ τοῦ Γρηγορίου στὴν κατηγορία τῆς *σχέσης* ἀπαντᾶται στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* I, 552-576³. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν πραγμάτευση αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἦταν, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανεὶς, ὄχι φιλοσοφικὴ ἀλλὰ θεολογικὴ, καὶ συγκεκριμένα τριαδολογικὴ. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς πολεμικῆς τοῦ ὀ Γρηγορίου ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει ἀκατάληκτο τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Εὐνομίου ὅτι, ἂν ἡ προσηγορία “Πατὴρ” σημαίνει τὸ ἀγέννητο τοῦ πρώτου προσώπου τῆς Τριάδας, δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει και ὅτι ἀπὸ αὐτὸ γεννᾶται τὸ δεύτερο πρόσωπο, ὀ Υἱὸς – ἐπιχείρημα μὲ τὸ ὅποιο ὀ Εὐνόμιος ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὀ Υἱὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι γέννημα τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς και συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι Θεὸς, ὅπως και ὀ γεννήτοράς του. ὀ Γρηγόριος ἔχει προφανῶς δίκιο ὅταν ἀντιτείνει ὅτι σὲ ἓνα *ὑποκείμενον* (ἐν προκειμένῳ στὸν Πατέρα) μποροῦν κάλλιστα νὰ κατηγορηθοῦν δύο ιδιότητες ταυτόχρονα: μία πού θὰ δηλώνει ὅτι τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ εἶναι ἀναίτιο, και μία πού θὰ δηλώνει ὅτι εἶναι αἰτία ἐνὸς ἄλλου ὑποκειμένου (ἐν προκειμένῳ τοῦ Υἱοῦ). ὀ Εὐνόμιος θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει δίκιο μόνον ὑπὸ τὴν (ὄχι ιδιαίτερα σημαντικὴ) ἔποψη ὅτι θὰ ἦταν τυπικὰ ὀρθότερο οἱ δύο αὐτὲς ιδιότητες νὰ σημανθοῦν μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα. ὀμως, ὀ πραγμα-

3. I: 186,3-192,18. Οἱ παραπομπὲς στὰ ἔργα τοῦ Νύσσης δίνονται μὲ βάση τὴν ἔκδοση: *Gregorii Nysseni opera*, μὲ μνεία τοῦ τόμου, τῆς σελίδας και τῶν γραμμῶν. Στὴν παρούσα μελέτη χρησιμοποιοῦνται οἱ ἑξῆς τόμοι και ἔργα: Vol. I (*Contra Eunomium libri I-II* ed. W. Jaeger), Leiden, 1960· Vol. II (*Contra Eunomium liber III et Refutatio Confessionis Eunomii* ed. W. Jaeger), Leiden, 1960· Vol. III, pars I (*Ad Graecos ex communibus notionibus et Ad Ablabium quod non sint tres dei* ed. F. Müller), Leiden, 1958· Vol. III, pars II (*De infantibus praemature abreptis* ed. H. Hörner), Leiden – New York – København – Köln, 1987· Vol. III, pars IV (ed. E. Mühlberg), Leiden – New York – Köln, 1996· Vol. VIII, pars I (*De professione christiana* ed. W. Jaeger), Leiden, 1963· Vol. X, pars II (*De deitate Filii et Spiritus Sancti et in Abraham* ed. E. Rhein), Leiden – New York – København – Köln, 1997. Γιὰ τὸν *Κατηχητικὸν λόγον* παραπέμπω και στὴν παλαιὰ ἀλλὰ καλὴ ἔκδοση τοῦ J. H. Srawley (*The Catechetical Oration of Gregory of Nyssa* [εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοση, σχόλια και indices], Cambridge U.P., 1903, ²1956) μὲ ἀπλὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ ἑκδότη, ἐνῶ γιὰ τὰ ἔργα πού δὲν ἔχουν γνωρίζει ἀκόμα κριτικὴ ἔκδοση χρησιμοποιῶ τὴν PG (τόμοι 44-46).

τικός του στόχος ἦταν νὰ ἐναντιωθεῖ ὄχι στὸ γράμμα ἀλλὰ στὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Βασιλείου γιὰ τὸν Υἱό· ὁ Εὐνόμιος ἀπέρριπτε ἐντελῶς τὴ δεύτερη ιδιότητα τοῦ ὀνόματος “Πατήρ”, αὐτὴν τοῦ κατὰ φύσιν γεννήτορος τοῦ Υἱοῦ, καὶ στὴν ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς θέσης ἀπέβλεπε μὲ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ θέλησε νὰ ἀναιρέσει ὁ Γρηγόριος.

Στὸ πλαίσιο αὐτό, λοιπόν⁴, καὶ προκειμένου νὰ δικαιώσῃ τὴ δεύτερη σημασιολογικὴ διάσταση τοῦ ὄρου “Πατήρ”, τὴν ιδιότητά του ὡς γεννήτορος τοῦ Υἱοῦ, ὁ Γρηγόριος ἀναφέρεται στὴ στοιχειώδη γραμματικὴ θεωρία περὶ «ὀνομάτων» ποὺ διδασκόταν τότε στὴν ἐκπαίδευση. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θεωρία, λέει καὶ προσυπογράφει αὐτονόητα⁵, ἄλλα ὀνόματα (sc. οὐσιαστικά καὶ ἐπίθετα) εἶναι «ἀπόλυτα» (ἢ ἀλλιῶς «ἄσχετα»), δηλαδή μποροῦν νὰ νοηθοῦν καθ’ ἑαυτά, χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ συμπληρωθοῦν κατὰ τὴν ἐκφορὰ τους στὸν λόγο ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὄνομα, ἐνῶ ἄλλα εἶναι «σχετικά» (ἢ, ἀλλιῶς, λέγονται «πρὸς τινὰ σχέσιν»), δηλαδή μποροῦν νὰ λεχθοῦν καὶ νὰ ἔχουν νόημα μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ συμπληρωθοῦν (εἴτε *explicite* εἴτε *implicite*) ἀπὸ ἕνα ἄλλο ὄνομα. Ὡς παραδείγματα ὀνομάτων ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη κατηγορία ὁ Γρηγόριος ἀναφέρει ἐνδεικτικά, παίρνοντας ὡς ὑποκείμενο ἀναφορᾶς τὸν Θεό, τὰ ἑξῆς: «ἄφθαρτος», «αἰώνιος» καὶ «ἀθάνατος». «Ταῦτα γάρ», ἐξηγεῖ, «κἂν μὴδὲν ἕτερον συνυπακούηται νόημα, ἀπρητισμένην τινὰ περὶ Θεοῦ τὴν διάνοιαν ἐν ἑαυτοῖς περιγράφει»⁶. Ὡς παραδείγματα τῆς δεύτερης κατηγορίας ὀνομάτων ἀναφέρει, θέτοντας ὡς ὑποκείμενο ἀναφορᾶς καὶ πάλι τὸν Θεό, τὰ: «βοηθός», «ὑπερασπιστής» καὶ «ἀντιλήπτωρ», καὶ ὑπονοεῖ ὡς τέτοια τὰ «πατήρ» καὶ «βασιλεύς». Ἡ ἴδια διάκριση τῶν θείων ὀνομάτων σὲ αὐτὰ ποὺ εἶναι «ἐνδεικτικά τῆς θείας μεγαλωσύνης, αὐτὰ ἐφ’ ἑαυτῶν λεγόμενά τε καὶ νοούμενα», καὶ σὲ ἐκεῖνα ποὺ δηλώνουν «τὸ πρὸς τί πως ἔχειν» τοῦ Θεοῦ, δηλ. τοὺς ποικίλους τρόπους σχετισμοῦ του μὲ τὴν κτίση, ἀπαντᾷ καὶ στὸν *Ἀντιρρητικὸν πρὸς τὴν Εὐνομίου ἐκθεσιν*⁷.

Τὰ ὄρια, ὅμως, μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν, συμπληρῶνει ὁ Γρηγόριος, δὲν εἶναι ἀπολύτως στεγανά· τὰ ἴδια αὐτὰ ὀνόματα ποὺ λέγονται

4. Πβ. *op. cit.* I, 604-605 (I: 200, 20-30).

5. *Op. cit.* I, 568 (I: 190, 17-19).

6. *Op. cit.* I, 570 (I: 191, 5-7).

7. 124-125 (II: 365, 7-25).

ἀπολύτως, ἐνίοτε μποροῦν νὰ λεχθοῦν καὶ ὡς πρὸς τι. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἀπόλυτο ὄνομα «Θεός», «μετατιθέμενο» ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν ἀπολύτων στὴν κατηγορία τῶν σχετικῶν, μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς πρὸς τι π.χ. στὴ φράση «Θεὸς ἡμῶν». Προβαίνει δὲ καὶ σὲ μία περαιτέρω διάκριση τῶν σχετικῶν ὀνομάτων· σχολιάζοντας τὸ παύλειο: «ἀδελφοί... ἐλάβετε πνεῦμα υἰοθεσίας, ἐν ᾧ κρᾶζομεν· “ἄββᾶ ὁ Πατὴρ” [ἐνν.: ὁ Πατὴρ ἡμῶν]»⁸ καὶ τὸ «Πάτερ ἡμῶν» τῆς Κυριακῆς προσευχῆς⁹, λέει ὅτι σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ ὄνομα «Πατὴρ» εἶναι «ἢ τῆς μερικῆς σχέσεως ἀπολελυμένη φωνή»¹⁰. Δηλαδή, πρόκειται καὶ πάλι γιὰ ὄνομα σχετικό, τοῦ ὁποῦ, ὅμως, τὸ λογικὰ καὶ ὄντολογικὰ ἀπαραίτητο συμπλήρωμα δὲν εἶναι ἓνα καθόλου, π.χ. ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἓνα μέρος μιᾶς φύσης – στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῶν δύο Γραφικῶν χωρίων, i) οἱ χριστιανοὶ ἀδελφοὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου (μαζὶ μὲ τὸν ἴδιον), καὶ ii) οἱ ἄκροατὲς τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἄκουσαν τὴν Κυριακὴ προσευχὴ καὶ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι θὰ τὴν ἐπαναλάμβαναν καὶ θὰ ἀποκαλοῦσαν δι' αὐτῆς τὸν Θεὸ «πατέρα» τους· αὐτοὶ νοοῦνται ὡς “υἱοὶ” τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸν Θεὸ νὰ νοεῖται ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ὡς “πατὴρ” τους. Ἐφόσον, λοιπόν – καταλήγει ὁ Γρηγόριος –¹¹, ὀρισμένα θεῖα ὀνόματα ἐνδέχεται νὰ νοοῦνται καὶ ὡς ἀπόλυτα καὶ ὡς σχετικά, ἔτσι ὥστε τὸ ἀπόλυτο γνῶρισμα τῆς ἀγεννησίας τοῦ Θεοῦ νὰ μὴν παραβλάπτεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ γνῶρισμα τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν κτίση, ἔπεται ὅτι τὸ ἴδιο αὐτὸ ἀπόλυτο γνῶρισμα δὲν παραβλάπτεται οὔτε ἀπὸ τὸ σχετικὸ γνῶρισμα τοῦ Πατρός, τὸ γνῶρισμα τοῦ γεννᾶν τὸν Υἱό – γνῶρισμα τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύεται μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀντιθέτως πρὸς ὅσα ὑποστήριζε ὁ Εὐνόμιος, ἀπολύτως συμβατὸ πρὸς τὴν ἀγεννησία τοῦ Θεοῦ.

Ὅλες οἱ – γλωσσικὲς στὴ βάση τους – παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε (μὲ ἄρκετὰ διδασκαλικὸ ὕφος) ὁ Γρηγόριος μέχρι νὰ φθάσει στὸ θεολογικὸ του συμπέρασμα δικαιούμαστε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι κοινοὶ γραμματικοὶ τόποι τοῦ 4ου αἰῶνα. Ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος μᾶς λέει ὅτι τὰ παραπάνω περιλαμβάνονταν στὸ πρόγραμμα τοῦ μαθήματος τῆς Γραμματικῆς τῆς ἐποχῆς

8. Ρωμ. 8, 12-15.

9. Ματθ. 5, 9· Λουκ. 11, 2.

10. Κατὰ Εὐνομίον I, 572 (I: 191, 20-21).

11. *Op. cit.* I, 573-574 (I: 191, 23 - 192,8).

ἐκείνης¹². Βέβαια, ἐπειδὴ στόχος του ἦταν νὰ μειώσει τὸν ἀντίπαλό του καταλογίζοντάς του ὄχι ἀπλῶς ἄγνοια ἀλλὰ ἄγνοια στοιχειωδῶν πραγμάτων, ἐνδέχεται νὰ ὑπερβάλλει ὅσον ἀφορᾷ τὸ στοιχειῶδες τῶν γραμματικῶν διακρίσεων ποὺ ἐπικαλέστηκε, ὅταν λέει ὅτι τὶς διδάσκονταν ὡς καὶ τὰ «κομιδῆ νήπια» ἀμέσως μὲν «ἐνήγοντο» «πρὸς τὴν ὀνομαστικὴν τεχνολογίαν»¹³. Εἰδικά, μάλιστα, ἡ διττὴ διάκριση τῶν σχετικῶν ὀνομάτων μὲ βάση τὸν βαθμὸ γενικότητος τοῦ δευτέρου μέλους τῶν *πρὸς τι* σὲ γενικά καὶ μερικά εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε πῶς διδασκόνταν σὲ «κομιδῆ νήπια». Τὸ βέβαιο, πάντως, εἶναι ὅτι ἡ ὅλη διάκριση δὲν εἶναι θεωρία τοῦ Νύσσης ἀλλὰ δανεικὴ. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἐπιπρόσθετα ἀπὸ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα.

ι) Καταρχῆν, ἡ διάκριση μεταξὺ ὀνομάτων ἀπολύτων καὶ ὀνομάτων σχετικῶν ἀπαντᾶται ἤδη στὴν *Γραμματικὴν τέχνην* τοῦ Διονυσίου Θρακός (ca. 100 π.Χ.). Ἐκεῖ¹⁴ τὰ ὀνόματα κατατάσσονται σὲ εἰκοσιτέσσερα (ὄχι ὅλα τους παράλληλα) «εἶδη» (στὰ ὁποῖα «ὑποπίπτει» τὸ ὄνομα), δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τὸ *πρὸς τι ἔχον* (τέταρτο) καὶ τὸ *ἀπολελυμένον* (εἰκοστὸ τέταρτο). Γιὰ τὸ πρῶτο διαβάζουμε: «*Πρὸς τι ἔχον* δὲ ἐστὶ τὸ πρὸς ἕτερον ἔχον τὴν σχέσιν συστατικὴν ἀλλήλων, οἷον “πατήρ”, “υἱός”· ἔχεται γὰρ σχετικῶς καὶ ὁ πατήρ τοῦ υἱοῦ καὶ ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς»¹⁵. Ὁ Ἡλιόδωρος (μετὰ τὸν 7ο αἰ.) σχολιάζει: «*Πρὸς τι ἔχον* ἐστὶ τὸ πρὸς ἕτερον ἔχον τὴν σχέσιν, εἰ τὸ λεγόμενον δίδωσι νοεῖσθαι ἕτερον σύνεστί τε αὐτῶ καὶ συναπολήγει· ὡς ὅταν εἴπω “πατήρ”, ἐνόησα καὶ τὸν υἱόν· οὐ γὰρ μὴ ὄντος υἱοῦ ἔσται τις πατήρ· ἐν ὅσῳ γοῦν ὁ υἱός, ἔσται καὶ ὁ πατήρ, ἀπολλυμένου δὲ τοῦ υἱοῦ ἀπολείται καὶ τὸ τοῦ πατρὸς ὄνομα... Τοῦτο ἰδιὸν ἐστὶ τῶν *πρὸς τι*, τὸ δύο ὄντων ἐνὸς ὀνομαζομένου συνυπακούεσθαι πάντως τὸ ἕτερον, ἀναιρεθέντος δὲ τοῦ ἐνὸς συναναίρεισθαι¹⁶ καὶ τοῦ ἑτέρου τὴν ὀνομασίαν εὐθέως»¹⁷. Ἀπὸ τὴν

12. *Op. cit.* I, 568 (I: 190, 16-19).

13. *Ibid.*

14. *Grammatici graeci. Partis primae volumen tertium: Scholia in Dionysii Thracis Artem grammaticam. Recensuit et apparatus criticum indicesque adjecit A. Hilgard*, Lipsiae, 1901, pp. 384, 22-385, I.

15. *Op. cit.*, p. 387, 4-6.

16. Πβ. τὴν θέσιν τῶν ἀριστοτελικῶν *Κατηγοριῶν* (7, 7b15-8a12) ὅτι «δοκεῖ... τὰ [ἐνεργεῖα, μόνο, στὴν πραγματικότητα] *πρὸς τι* ἅμα τῇ φύσει εἶναι», μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἀναίρεση τοῦ ἐνὸς ὁδηγεῖ σὲ συναναίρεση τοῦ ἄλλου, καθὼς καὶ τὴν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς θέσεως ἀπὸ τοῦ νεοπλατωνικοῦ ὑπομνηματιστῆ τῶν *Κατηγοριῶν* στὰ χωρία ποὺ παραθέτω στό: «Aristotle's

ἄλλη, τώρα, ὄνομα «ἀπολελυμένον... ἐστὶν ὁ καθ' ἑαυτὸ νοεῖται μὴ ἔχον σχέσιν πρὸς ἕτερον, οἷον "θεός", "λόγος"»¹⁸. Καὶ ὁ Ἡλιοδώρος σχολιάζει: «Ἐπειδὴ ἀπήλλακται καὶ ἐκτός ἐστι καὶ ὡσπερ ἐλεύθερον τοῦ πρὸς ἕτερόν τι νοεῖσθαι, διὰ τοῦτο ἀπολελυμένον αὐτὸ εἶπε· τῶν μὲν γὰρ ἄλλων [εἰδῶν ὀνομάτων] ἕκαστον ἔχει πρὸς ὁ νοεῖται, οἷον τὸ συγκριτικόν... καὶ τὸ πατρωνυμικόν... Καὶ τὰ πρὸς τι δὲ πρὸς ἕτερον νοεῖται..., καὶ ὅλως ἕκαστον τῶν ἐν τῷ περὶ ὀνόματος οὕτως εὐρεθήσεται. Τὸ μέντοι "θεός" ὄνομα καὶ τὸ "λόγος" οὐκ ἔχει πρὸς ὁ νοηθήσεται..., ἀλλ' ἐστὶ προσηγορικόν· κοινήν γὰρ οὐσίαν σημαίνει πάντων τῶν θεῶν... Ἀπόλυτον γὰρ ἐστὶν, ὁ καθ' ἑαυτὸ δύναται νοεῖσθαι»¹⁹. Οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας ποὺ ἐπικαλέστηκε ὁ Γρηγόριος καὶ τῆς ἀντίστοιχης θεωρίας τῶν Ἑλλήνων Γραμματικῶν εἶναι ὀφθαλμοφανεῖς.

ii) Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ ἓνα ἤδη ἐπισημασμένο παρεμφερές²⁰. Στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* II, 414, προκειμένου νὰ ἀναιρέσει τὴν (ὑποτιθέμενη) θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι τὰ ὀνόματα ἔχουν θεία προέλευση, ὁ Γρηγόριος παραθέτει²¹ ἓναν κατάλογο ἑλληνικῶν λέξεων κατασκευασμένων ἀπὸ ποιητῆς (βασικὰ ὁμηρικῆς), τὸν ὅποιο δὲν συνέταξε ὁ ἴδιος ἀλλὰ ἀντίλησε

Categories in the Greek and Latin Medieval Exegetical Tradition: The Case of the Non-Simultaneity of Relatives, *Cahiers de l' Institut du Moyen-Âge grec et latin* (Université de Copenhague) 66, 1996 [pp. 117-134], pp. 121-125.

17. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, pp. 387, 7-12 καὶ 388, 1-4. Πβ. *Grammatici Graeci. Partis secundae volumen tertium. Librorum Apollonii [Dyscoli] deperditorum fragmenta. Collegit, disposuit, explicavit, indices omnium librorum confecit R. Schneider, Lipsiae, 1910*, pp. 49,37-50,10.

18. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, p. 398, 9-10

19. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, p. 387, 10-30.

20. J. Daniéλου, «Eunome l'Arien et l'exégèse néo-platonicienne du *Cratyle*», *Revue des études grecques* 69, 1954 [pp. 412-432], p. 420. Ἐπίσης, τὰ παραδείγματα περιληπτικῶν (ὅπως λέγονται σήμερα) ὀνομάτων ποὺ δίνει στὸ *Περὶ τοῦ μὴ οἶεσθαι λέγειν τρεῖς θεοὺς πρὸς Ἀβλάβιον* (III, 1: 41, 8-9), ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὀρισμὸς τῆς γραμματικῆς ἔννοιας τοῦ περιληπτικοῦ (ἢ «ἀθροιστικοῦ», ὅπως ἐπίσης λεγόταν τότε) ὀνόματος δείχνουν οἰκείωση μὲ τοὺς Ἑλληνας Γραμματικούς (βλ. Ἀπολλωνίου Δυσκόλου, *Περὶ ὀνομάτων ἤτοι ὀνοματικόν*, ed. R. Schneider, *op. cit.*, p. 55, 17-30· Ἡλιοδώρου, *Σχόλια*, ed. A. Hilgard, *op. cit.*, pp. 381, 30 - 382, 35 καὶ 395, 17-31). Τὸ μοναδικὸ παράδειγμα ποὺ δὲν περιέχεται στὰ παραπάνω χωρία τῶν Ἑλλήνων Γραμματικῶν, ἢ «ἐκκλησία», εἶναι στωϊκὸ (SVF, II: 367 / p. 124, 14-15).

21. I: 347, 8-17.

ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες Γραμματικούς καί, πιθανότατα, εἰδικὰ ἀπὸ τὸν Διονύσιο Θρακᾶ.

iii) Ἐπίσης, εἶναι φανερό ὅτι ἡ βάση, τουλάχιστον, τῆς διάκρισης τῶν ὀνομάτων σὲ ἀπόλυτα καὶ σχετικὰ εἶναι ἀριστοτελική – ἐννοῶ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντιδιαστολὴ οὐσίας καὶ πρὸς τι –, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ (ὑπὸ ἀρκετὰ διαφορετικὴν ἔννοια, πάντως) μέρος τῆς στωϊκῆς διδασκαλίας περὶ κατηγοριῶν²². Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Περιπατητικὲς καί, πολὺ περισσότερο, οἱ στωϊκὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ γλῶσσα ἐπηρέασαν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὶς θεωρίες τῶν Ἑλλήνων Γραμματικῶν²³.

iv) Παρομοίως, ἡ βάση τῆς διττῆς ὑποδιαίρεσης τῶν πρὸς τι μὲ κριτήριον τὸ λογικὸ εὖρος τοῦ δευτέρου μέλους τῶν ζευγῶν τοὺς εἶναι ἀριστοτελική· πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ διάκριση καθόλου – ἐν μέρει²⁴.

v) Τέλος, ἡ ἐπισήμανση τοῦ Γρηγορίου ὅτι ὀρισμένα ἀπόλυτα ὀνόματα μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ὡς σχετικὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ κατ’

22. SVF, II: 403 (p. 132, 23-24): «Καὶ τὰ μὲν πρὸς τι ἀντιδιαίρουσι τοῖς καθ’ αὐτά». Βλ. B. Mates, *Stoic Logic*, University of California Press, 1961, p. 18· S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, London, 1959, pp. 17-20· T. X. Ζήσης, *Τὸ λογικὸν μέρος τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαιοτέρων Στωϊκῶν*, Ἀθήνα, 1965, σσ. 98-99. Ὅτι τὸ ὄνομα «πατήρ» ὑπονοεῖ τὸ ὄνομα «υἱός» καὶ τὸ ἀντίστροφο παραδίδεται ὅτι τὸ δεχόταν ρητὰ ὁ Χρῦσιππος (SVF, II: 155).

23. Ed. A. Hilgard, *op. cit.*, pp. 2, 24-25· 161, 27 - 167, 7· 356, 7-18· 359, 22-23· 360, 47 - 361, 11· J. Daniélou, «Eunome l’Arien...», p. 422· R. H. Robins, *Σύντομη ἱστορία τῆς γλωσσολογίας* [1979]. Μτφ. Ἀ. Μουδοπούλου, Ἀθήνα, 1989, σσ. 47-48· A. A. Long, *Ἡ ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία. Στωϊκοί, Ἐπικούρειοι, Σκεπτικοί* (1974). Μτφ. Σ. Δημόπουλος καὶ Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Ἀθήνα 1990, σ. 213.

24. Βλ. π.χ. *Περὶ ἑρμηνείας* 13, 23a16-17· Ἀναλυτικὰ πρότερα 1, 4, 26a17-18· Μετὰ τὰ φυσικὰ 5, 26, 2, 1023a29-33· πβ. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης* [1923], μτφ. Μ. Μητσῶ, Ἀθήνα, 1991, σ. 50. Πβ. Ἀμμωνίου, *Σχόλια εἰς τὸ Α τῶν προτέρων Ἀναλυτικῶν* (ed. M. Wallies, *Ammonii, In Analytica Priora* [CAG, IV, 6], Berolini, 1899, p. 17, 6-10). Πβ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 16 (PG 44: 185C: «...ἐν μέρει τῆς φύσεως...»).

Ἐπ’ ἐνκαιρίᾳ, τὴν Περιπατητικὴν παράδοση φαίνεται πῶς ἀκολουθοῦσε ὁ Γρηγόριος καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μερῶν τοῦ λόγου (Ἀριστοτέλους, *Περὶ ἑρμηνείας* 1-4, 16a1-17a7· πβ. Ἀπολλωνίου Δυσκόλου, *Περὶ μερισμοῦ τῶν τοῦ λόγου μερῶν*, ed. R. Schneider, *op. cit.*, pp. 31, 26-33, 20), δεχόμενος ὅτι εἶναι δύο: τὸ ὄνομα καὶ τὸ ρῆμα (*Κατὰ Ἐννομίου* II, 243-244 καὶ 390-391 / I: 297, 21-26 καὶ 340, 11-22). Ἄς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀποδοχὴ τῆς ἐν λόγῳ θέσης βάσει κάποιας συλλογιστικῆς, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ ἔμμεση καὶ μᾶλλον περιστασιακὴ υἰοθέτησή της.

ουσίαν ταυτόσημη με την αριστοτελική θέση ότι ορισμένα *πρός τι* είναι *πρός τι* όχι *κατ' ουσίαν* (ή αλλιώς *καθ' εαυτά*) αλλά *κατά συμβεβηκός*²⁵. Όταν ο Γρηγόριος λέει ότι το απόλυτο όνομα “Θεός” μπορεί να νοηθεί και ως *πρός τι*, δεν έννοει, βέβαια, τη χριστιανικά μη αποδεκτή θέση ότι η ίδια ή ύπαρξη του Θεού εξαρτάται από την ύπαρξη των συζύγων του *πρός τι*, π.χ. της κτίσης ή του ανθρώπου. έννοει ότι στον Θεό απλώς “συμβέβηκε” να είναι κτίστης των όντων ή βοηθός του τάδε ή δείνα ανθρώπου – ακριβώς όπως ο 'Αριστοτέλης έλεγε ότι ένας άνθρωπος, μολονότι *καθ' εαυτόν* θεωρούμενος είναι φυσικά *ουσία*, είναι και *πρός τι* “κατά συμβεβηκός”, εάν συμβαίνει να είναι π.χ. «διπλάσιος» κάποιου άλλου όντος.

Την κατηγορία των *πρός τι* ο Γρηγόριος τη δέχεται αυτόνοητα και άλλοι²⁶, ως νόμιμο θεωνυμικό εργαλείο προκειμένου να δηλωθεί ή σχέση του Θεού με τον κόσμο, δηλ. του κτίστη με την κτίση ή, αλλιώς, του ποιητού με το ποίημα. Στόχος, όμως, και αυτής της δεύτερης αναφοράς του στην κατηγορία των *πρός τι* δεν ήταν να εκφράσει το κοινότοπο χριστιανικό δόγμα του *Deus creator* την κατηγορία των *πρός τι* τη χρησιμοποίησε και εδώ προκειμένου να συγκροτήσει ένα ακόμη έπιχείρημα κατά της θέσης του Εύνομίου ότι ο Υιός είναι κτίσμα του Θεού και όχι Θεός²⁷. Κάθε *πρός τι*, σημειώνει, πρέπει να το σχετίζουμε όχι με ένα οποιοδήποτε άλλο *πρός τι*, αλλά με το «οικείως συσσημαινόμενόν» του, δηλ. με το πραγματικό γραμματικό-λογικό ταίρι του. 'Επί τη βάσει, τώρα, αυτής της αρχής, πού είναι, φυσικά, αυτόνοητα όρθη και πού διατυπώνεται ρητά από τον ίδιο τον 'Αριστοτέλη²⁸, ό όποιος μάλιστα προσπαθεί να την εφαρμόσει και σε περιπτώσεις όχι τόσο απλές όσο αυτές του Νύσσης²⁹, ό Γρηγόριος λέει έπιτιμητικά και ταυτόχρονα ύποτιμητικά για τον Εύνόμιο: «Πώς ό διά της λογικής τεχνολογίας προάγων τά δόγματα [σκληρή είρωνεία] την οικείαν των *πρός τι* διάνοιαν έπί των όνοματων τούτων ού κατενόησεν, άλλ' άρμόζειν δεΐν οΐεται τῷ “πεποιηκότι” τó “γέννημα” και τῷ “γεγεννηκότι” τó “ποίη-

25. Βλ. Ν. Δ. Χρόνης, *Τό πρόβλημα των κατηγοριών έν τῇ φιλοσοφία του 'Αριστοτέλους (διατριβή επί διδακτορία)*, 'Αθήναι, 1975, σσ. 281-283.

26. *Κατά Εύνομίου* III,1, 8, 9 και 20 (II: 6,13-7,6 και 10, 11-21).

27. *Loc. cit.* και III, 2, 108-110 (II: 88, 2-30).

28. *Κατηγορία* 7, 7b10: «Δεΐ μόν αποδιδόναι [τό *πρός τι*] πρὸς δ ποτε οικείως λέγεται».

29. *Κατηγορία* 7, 6b36-7b14.

μα»», παρουσιάζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παράλογα τὸν Υἱὸ τοῦ Θεοῦ ὡς κτίσμα³⁰;

Ὅπως εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ κινεῖται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ προβλήματος· στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι παρὰ ἐπιχείρημα ρητορικὸ ντυμένο μὲ λογικὸ ἔνδυμα. Ὁ Εὐνόμιος ἐγνώριζε, προφανῶς, ὅτι τὸ πρὸς τι τοῦ “πεποιηκός” εἶναι τὸ “ποίημα” ἐνῶ τοῦ “γεγεννηκός” τὸ “γέννημα”· καὶ ἡ κατηγορία τοῦ Γρηγορίου κατὰ τοῦ Εὐνομίου γιὰ ἄγνοια, δηθθεν, στοιχειωδῶν πραγμάτων μπορεῖ εὐκόλα νὰ κατανοηθεῖ ἐρμηνευόμενη ὡς ἀπότοκο τοῦ πάθους τῶν πρωταγωνιστῶν τόσο τῆς μίας ὅσο καὶ τῆς ἄλλης χριστιανικῆς παράταξης ποὺ διαμορφώθηκαν κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα μὲ ἀφορμὴ τὴν εὐνομιανὴ διδασκαλία περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Εὐνόμιος θεωροῦσε ἐν προκειμένῳ τὸν ὄρο “γέννημα” συνώνυμο τοῦ ὄρου “ποίημα”³¹, στηριζόμενος περισσότερο στὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Γραφῆς (ὅπως τὴν ἐρμήνευε ὁ ἴδιος) παρὰ στὴ μάθηση τῆς Γραμματικῆς – ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Γρηγόριο, τοῦ ὁποῦ ἡ συγκεκριμένη πολεμικὴ δὲν ἄγγιζε καθόλου τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος.

Ταχυδακτυλογρηκὸ εἶναι, ἂν κριθεῖ ἀπὸ λογικὴ ἄποψη, καὶ τὸ δεύτερο ἀντιενομιανὸ ἐπιχείρημα ποὺ συγκροτεῖ ὁ Γρηγόριος λίγο παρακάτω στηριζόμενος στὴ λογικὴ ἔννοια τοῦ πρὸς τι³². Σύμφωνα μὲ αὐτό, ἡ θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ «παρήλλακται»³³ εἶναι ἐσφαλμένη γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο. Ἡ «σημασία» τοῦ σχετικοῦ ὀνόματος «Πατὴρ» εἶναι φανερὸ ὅτι «ἐμφύεται» ἀπολύτως «προσφυῶς τε καὶ ἀρμοδίως» στὴ σημασία τοῦ ὀνόματος «Υἱός» καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ἄρκει, παρατηρεῖ ὁ Γρηγόριος, νὰ σκεφθοῦμε τὴ σημασία τοῦ ἐνός γιὰ νὰ ἀναδυθεῖ αὐτομάτως στὸν νοῦ μας καὶ ἡ σημασία τοῦ ἄλλου³⁴. Ὡς ἐδῶ, καλῶς. Ὡς

30. Κατὰ Εὐνομίον III, 2, 109 (II: 88, 17-20).

31. Ἀπολογία 12, 1-4 (ed. R. P. Vaggione, *Eunomius. The Extant Works. Text and Translation*, Oxford, 1987, pp. 46-48 = ed. B. Sesboüé, G.-M. de Durand, L. Doutreleau, *Basile de Césarée, Contre Eunome, suivi de Eunome, Apologie. Introduction, traduction et notes*, tome II [«Sources chrétiennes», 305], Paris 1983, p. 256).

32. Κατὰ Εὐνομίον III, 2, 143-150 (II: 99, 4 - 101, 6).

33. *Op. cit.* III, 2, 137· 2, 141· 2, 143 (II: 96, 24-97, 5· 98, 13-14· 99, 5-6).

34. *Op. cit.* III, 2, 143 (II: 99, 10-15).

ἐδῶ, ἄλλωστε, βρισκόμαστε σὲ ἀριστοτελικὸ ἔδαφος· ἡ θέση ὅτι ἓνα *πρὸς τι* συνυπονοεῖ ἔξ ἀνάγκης τὸ ταίρι του στὴν οὐσία δὲν εἶναι παρὰ ἐπαναδιατύπωση τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὀρισμοῦ τῶν *πρὸς τι*³⁵. Ἐπίσης, ὅπως εἶδαμε ἤδη (σ. 23), ἡ θέση αὐτὴ ἀπαντᾶται αὐτούσια καὶ στοὺς Ἑλληνες Γραμματικούς.

Στὴ συνέχεια, ὅμως, ὁ Γρηγόριος ἀκολουθεῖ καὶ πάλι τὴν τακτικὴ τῆς πολεμικῆς ὄχι ἐναντίον θέσεων ἀλλὰ ἐναντίον λέξεων. Ἐφόσον, λέει, τὰ ὀνόματα «Πατήρ» καὶ «Υἱός», ὡς *πρὸς τι*, βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς, βρίσκονται, ὅπως ὄλα τὰ *πρὸς τι*, καὶ σὲ σχέση «ἀρμονίας». Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐνόμιο, τώρα, ἡ οὐσία τοῦ «Πατρὸς» «παρήλλακται» (sc. διαφέρει) τῆς οὐσίας τοῦ «Υἱοῦ». “Ἀρμονία”, ὅμως, καὶ “παρὰλλαγή” εἶναι ἔννοιες «ἐνάντιες»³⁶, πράγμα πού σημαίνει ὅτι «τὸ παρὰλλαγμένον» εἶναι «ἀνάρμοστον»³⁷. Ἄρα, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατήρ» καὶ «Υἱός» δὲν βρίσκονται σὲ σχέση «ἀρμονίας». Αὐτό, ὅμως, συμπεραίνει καταληκτικὰ ὁ Γρηγόριος, σημαίνει ὅτι στὴν οὐσία ὁ Εὐνόμιος ἀρνεῖται τὴν προφανῆ ἀλήθεια ὅτι αὐτὰ τὰ δύο ὀνόματα εἶναι *πρὸς τι*, ἀφοῦ ἀπὸ τῆς μιάς, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι *πρὸς τι*, ἐπεταὶ ὅτι τὸ ἓνα ὑπάρχει καὶ νοεῖται μέσα στὸ ἄλλο³⁸: «... ἐγκεῖται τῷ ἑτέρῳ τὸ ἕτερον... ἐν τῷ ἐνὶ καθορᾷται ἀμφοτέρω...»), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη «τὸ ἀνάρμοστον οὐκ ἂν γένοιτο ἐν ἐκείνῳ, ὃ ἐναρμοσθῆναι οὐ δύναται»³⁹. Ἄρα ἡ θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Υἱοῦ ὀδηγεῖ σὲ ἄτοπο.

Εἶναι πράγματι ἔτσι; Ἄς δοῦμε κατ' ἀρχὰς πῶς ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ Γρηγόριος τὴ λέξη «ἀρμονία». Ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στὸ ζεύγος τῶν ἐπίμαχων *πρὸς τι* («Πατήρ» – «Υἱός»), καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ διασαφήσει τὸν ὄρο (νῆμα τῆς στάθμης – εὐθεία· συμφωνία μουσικῶν

35. *Κατηγορίαι* 7, 6a36-37: «Πρὸς τι δὲ τὰ τοιαῦτα λέγεται, ὅσα αὐτὰ ἀπερ ἐστὶν ἑτέρων εἶναι λέγεται» 7, 8a31-32: «Ἔστι τὰ πρὸς τι οἷς τὸ εἶναι ταυτὸν ἐστὶ τῷ πρὸς τί πως ἔχειν». Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ διττοῦ ὀρισμοῦ τῶν *πρὸς τι* στὸν Ἀριστοτέλη βλ. Ν. Δ. Χρόνης, *op. cit.*, pp. 259-261.

36. *Op. cit.* III, 2, 144 (II: 99, 15-16).

37. *Loc. cit.* καὶ III, 2, 149 (II: 100, 22 καὶ 27).

38. *Op. cit.* III, 2, 143 (II: 99, 12-13).

39. *Op. cit.* III, 2, 145 (II: 99, 24-25).

τόνων· σφραγίδα – τὸ ἀποτύπωμά της πάνω στὸ κερὶ) προκύπτει ὅτι τὴν ἐννοεῖ μὲ τὴν εὐρύτερη δυνατὴ ἔννοια: μὲ τὴ γενικότατη ἔννοια τοῦ “ταιριάζει”. Πῶς ἐννοεῖ, τώρα, ὁ Εὐνόμιος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του τὴ λέξη «παραλλαγή» ἀναφορικὰ μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό; Ὡς γνωστόν, μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐννοοῦσε ὅτι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἔχουν διαφορετικὴ οὐσία, καὶ συγκεκριμένα ὅτι ὁ πρῶτος εἶναι ἄκτιστος ἐνῶ ὁ δεύτερος κτιστός. Ἐν τούτῳ περιπτώσει, ὅμως, ἡ «παραλλαγή» δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ, ὅπως διατείνεται ὁ Γρηγόριος, ὡς «ἐναντία» τῆς «ἁρμονίας». Διότι πολλὰ πράγματα διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν οὐσία τους, ὅμως ταυτόχρονα βρίσκονται σὲ σχέση “ἁρμονίας” μεταξὺ τους. Τὸ ἴδιο τὸ γρηγοριανὸ παράδειγμα τοῦ (αἰσθητοῦ) νήματος τῆς στάθμης καὶ τῆς (νοητῆς) εὐθείας⁴⁰, δύο πραγμάτων τῶν ὁποίων οἱ οὐσίες διαφέρουν κατὰ πολὺ καὶ τὰ ὁποῖα ἐντούτοις βρίσκονται, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιον τὸν Γρηγόριο, σὲ σχέση “ἁρμονίας”, εἶναι ἀρκεῖντως διαφωτιστικό. Στὴν πραγματικότητα, μὲ τὸ σκεπτικὸ τοῦ Γρηγορίου θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀποδείξει ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ ἀναμφίβολα ἐμπίπτουν στὴν κατηγορία τῶν *πρὸς τι* δὲν εἶναι *πρὸς τι*, ἐπειδὴ οἱ οὐσίες τῶν μελῶν τῶν ζευγῶν *πρὸς τι* ποὺ αὐτὰ ἀπαρτίζουν διαφέρουν. Ἀρκεῖ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς τὰ κλασσικὰ *πρὸς τι* “αἰσθησις-αἰσθητὸν” ἢ “ἐπιστήμη-ἐπιστητὸν”⁴¹ γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ ἄτοπο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς.

Ἄς δοῦμε τὸ ἀντιενομιανὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου καὶ σχηματικά, γιὰ νὰ φανεῖ καθαρότερα ποῦ ἔγκειται ἡ προβληματικότητά του. Ἡ δομὴ του εἶναι ἡ ἑξῆς:

- (1) Τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» βρίσκονται ἐξ ὀρισμοῦ σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς (ὅπως δηλώνεται ρητὰ τόσο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες Γραμματικούς).
- (2) Τὰ ὀνόματα ποὺ βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς βρίσκονται σὲ σχέση “ἁρμονίας”.
- (1) & (2) ⇒ (3) Τὰ ὀνόματα «Πατὴρ» καὶ «Υἱὸς» βρίσκονται σὲ σχέση “ἁρμονίας”.
- (4) “Ἀρμονία” καὶ “παραλλαγή” εἶναι ἔννοιες ἐνάντιες.

40. *Op. cit.* III, 2, 144 (II: 99, 16).

41. Ἀριστοτέλους *Κατηγορίαι* 7, 6b2-5 καὶ 8b23-8a12.

- (4) \Rightarrow (5) Τὰ ὀνόματα πού βρίσκονται σέ σχέση “ἁρμονίας” δέν μποροῦν νά βρίσκονται σέ σχέση “παραλλαγῆς”.
- (6) Σύμφωνα μέ τόν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατήρ» καί «Υἱός» βρίσκονται σέ σχέση “παραλλαγῆς”.
- (5) & (6) \Rightarrow (7) Σύμφωνα μέ τόν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατήρ» καί «Υἱός» δέν βρίσκονται σέ σχέση “ἁρμονίας”.
- (2) & (7) \Rightarrow (8) Σύμφωνα μέ τόν Εὐνόμιο, τὰ ὀνόματα «Πατήρ» καί «Υἱός» δέν βρίσκονται σέ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς, *quod absurdum est*, διότι ἀντιφάσκει στήν προκείμενη (1).

Σέ αὐτή τή *reductio ad absurdum* ὁ Γρηγόριος ἐντοπίζει τὸ σφάλμα στήν προκείμενη (6), δηλαδή στή θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι τὰ ὀνόματα «Πατήρ» καί «Υἱός» βρίσκονται σέ σχέση “παραλλαγῆς”. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, τὸ σφάλμα βρίσκεται στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος τὴν προκείμενη (2) γιὰ νὰ συγκροτήσει τὸν τελευταῖο συλλογισμό καί νὰ συμπεράνει τὸ ἄτοπο (8). Ἡ προκείμενη (2) εἶναι ὀρθή – μέ βάση, σημειωτέον, τὴν ἴδια τὴ γρηγοριανὴ ἔννοια τῆς “ἁρμονίας” – ἐὰν ἐκληφθεῖ ὡς ἰσοδύναμη τῆς ἐξῆς πρότασης: “τὰ ὀνόματα πού βρίσκονται σέ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς βρίσκονται πράγματι σέ σχέση ἁρμονίας μέ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς εἶναι ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ εἶδη ‘ἁρμονίας’: αὐτὸ πού χαρακτηρίζει τὰ πρὸς τι”. Ὁ Γρηγόριος, ὅμως, χρησιμοποίησε τὴν προκείμενη αὐτὴ σὰ νὰ σημαίνει: «τὰ ὀνόματα πού βρίσκονται σέ σχέση ἀλληλοαναφορᾶς βρίσκονται σέ σχέση ‘ἁρμονίας’ καί τὸ ἀντίστροφο», θεωρώντας λαθραῖα τὶς ἔννοιες “ἀλληλοαναφορᾶ” καί “ἁρμονία” συνάλληλες, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι ὑπάλλληλες, μέ τὴν πρώτη νὰ ἐμπίπτει στή δεύτερη. Ἡ λεπτομερειακὴ αὐτὴ ἀνάλυση τοῦ παραπάνω ἐπιχειρήματος ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν πολλὰκις ἐκπεφρασμένη ἐκτίμηση⁴² ὅτι στήν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ Εὐνομίου ὁ Γρηγόριος χρησιμοποίησε κάθε ὄπλο μέ τὸ ὁποῖο ἐκτιμοῦσε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ βλάψει τὸν ἀντίπαλό του, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ συνοχὴ τῶν θέσεών του καί γιὰ τὴν τυπικὴ καί οὐσιαστικὴ ἐγκυρότητα τῶν ἐπιχειρημάτων του.

42. F. H. Cherniss, *The Platonism of Gregory of Nyssa*, University of California Press, 1930, pp. 27 καὶ passim. Πβ. A. Meredith, «Traditional Apologetic in the *Contra Eunomium* of Gregory of Nyssa», *Studia Patristica* 14/3, 1976 [pp. 315-320], pp. 317-319. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σσ. 64-66.

2. Ἡ ἀναγκαία λογική και ὄντολογική ἀλληλεξάρτηση τῶν πρὸς τι

Ὅπως ἔχω ἐπισημάνει και ἀναλύσει ἄλλοῦ⁴³, στὸν *Κατηχητικὸν λόγον* ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια τοῦ πρὸς τι προκειμένου νὰ ἀποδείξει, με ἀφετηρία τὴ φιλοσοφικὰ ἀποδεδειγμένη (*creatione Creatorem*) ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ-λόγου δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, τὴν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς ὡς νοῦ-γεννήτορος τοῦ Θεοῦ-λόγου. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὴ μιὰ ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ λόγος... οὗτος ἕτερός ἐστι παρὰ τὸν οὗ ἐστι λόγος· τρόπον γάρ τινα τῶν πρὸς τι λεγομένων και τοῦτό ἐστιν, ἐπειδὴ χρὴ πάντως τῷ λόγῳ και τὸν πατέρα τοῦ λόγου συνυπακούεσθαι· οὐ γὰρ ἂν εἶη λόγος, μὴ τινος ὦν λόγος»⁴⁴. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ προοριζόταν γιὰ τοὺς αὐστηρὰ μονοθεϊστὲς Ἑλληνας, οἱ ὁποῖοι δέχονταν μὲν τὴν ὑπαρξη Θεοῦ κυβερνήτη τοῦ κόσμου ἀλλὰ ἀρνοῦνταν τὴν τριαδικότητά του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τώρα, δανειζόμενος ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῶν ζευγῶν τῶν πρὸς τι τὸ ἀναγκαῖο τῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν μελῶν τους ἀλλὰ και τὴν ὑπαρκτικὴ αὐτονομία τοῦ καθενὸς τους (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τῶν πρώτων οὐσιῶν στὶς ὁποῖες κατηγοροῦνται τὰ πρὸς τι και τίς ὁποῖες ἐξ ἀνάγκης προϋποθέτουν ὄντολογικά), ὁ Γρηγόριος ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσει λογικὰ συστατὴ ἀλλὰ και λογικὰ ἀναγκαῖα μιὰ βασικὴ θέση τοῦ ὀρθόδοξου τριαδικοῦ δόγματος: τὴν ταυτόχρονη ἀλληλεξάρτηση ἀλλὰ και αὐτοτέλεια τῶν δύο πρώτων προσώπων τῆς Τριάδας⁴⁵. Γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῶν δύο αὐτῶν ἐπιχειρημάτων ἔχω ἤδη διατυπώσει ἄλλοῦ τὴν κρίση, ὅτι εἶναι μηδαμινή⁴⁶. Ἐδῶ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ τεκμηριώσω διεξοδικὰ τὴν κρίση αὐτή.

Σχηματικά, τὸ πρώτο ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξη Θεοῦ-Πατρὸς και Θεοῦ-λόγου, ἔχει ὡς ἑξῆς:

- (1) Ὅπως ὁμολογοῦν ἀκόμα και θύραθεν στοχαστές, τὸ ἀποδεδειγμένα ὑπαρκτὸ Θεῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλογο – με ἄλλα λόγια, ὁ Θεὸς ἔχει λόγο.

43. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σσ. 23-24· 105-106, σμ. 25.

44. III, 4: 10, 26 - 11, 4 (= Srawley, p. 11, 8-12).

45. Βλ. τὰ σχετικά χωρία με ἀνάλυση στὴ μνημονευθεῖσα μελέτη μου, σσ. 23-24.

46. *Φιλοσοφία και πίστη...*, σσ. 29-30.

- (2) 'Ο λόγος είναι *πρός τι*, δηλ. είναι πάντοτε "λόγος τινός".
 (1) & (2) \Rightarrow (3) 'Ο λόγος του Θεού είναι *πρός τι*, δηλ. λόγος του «ὄθεν ἐστίν».
 (4) Πηγή του λόγου (ὁ «ὄθεν ἐστίν») είναι ὁ νοῦς-πατήρ του (λανθάνουσα προκείμενη).
 (3) & (4) \Rightarrow (5) 'Υπάρχει πατήρ του λόγου (sc. ὁ Θεός-Πατήρ).

'Η προβληματικότητα αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος ἐγκείται, κατ' ἀρχάς, στό ὅτι ἡ βασική του ἔννοια, ἡ ἔννοια τοῦ «λόγου», δὲν ὀρίζεται πουθενά – πρῶγμα πού σημαίνει ὅτι πρόκειται γιά ἐπιχείρημα *nominum nudorum* καί ὄχι *notionum*. 'Η παράλειψη αὐτή συνιστᾷ πρόβλημα ὄχι μόνο ἐξωτερικό ἀλλά καί οὐσιαστικό. Καί αὐτό διότι δὲν μποροῦμε κἂν – καταβάλλοντας ἐμεῖς ἐκ τῶν ὑστέρων τὸν κόπο πού δὲν κατέβαλε ὁ Γρηγόριος – να προσδώσουμε ἕνα συγκεκριμένο σταθερὸ νόημα στὸν ὄρο αὐτό, ὥστε τὸ ἐπιχείρημα νὰ ἀποδειχθεῖ ἄτρωτο ἀπέναντι σὲ ἕναν (ἀπόλυτα δικαιολογημένο, τελικά) "παρὰ τὴν ὁμωνυμίαν ἔλεγχον"⁴⁷. Συγκεκριμένα, ὁ "λόγος" στὴν προκείμενη (1) συγγενεῦει μὲ τὴ φιλώνεια καί γενικότερα μεσοπλατωνική ἔννοια τῆς ἀρχέτυπης λογικῆς διάταξης τῶν αἰσθητῶν ὄντων ἐντὸς τοῦ θείου νοῦ, τῆς ὁποίας ἀπείκασμα εἶναι ἡ λογικὴ διάταξη τοῦ κόσμου. Στὴν προκείμενη (2) ὁ ὄρος ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ *προφορικοῦ* καί *ἐνδιαθέτου* λόγου, ὁ ὁποῖος ἐκπορεύεται ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ κάποιον νοῦ καί ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἀποτελεῖ μαζί του ζευγὸς *πρός τι*. 'Η διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο σημασίες εἶναι τεράστια, καί ὁ κίνδυνος τὸ ἐπιχείρημα νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ ὁμωνυμία εἶναι φανερός. Ὅπως, ἄλλωστε, διευκρινίζει ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος⁴⁸, ἄλλο πρῶγμα σημαίνει ἡ λέξη "λόγος" ἐφαρμοζόμενη ἐπὶ ἀνθρώπου καί ἄλλο ἐφαρμοζόμενη ἐπὶ Θεοῦ. Καί μπορεῖ μὲν ὁ ἴδιος, καθὼς ἀπαριθμεῖ τὶς διαφορές, νὰ περιορίζεται σὲ μερικὲς μόνον ἀπὸ ὄσες ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι φθαρτὸς καί ὑπόκειται στὶς ἔγχρονες διαδικασίες, ἐνῶ ὁ Θεὸς εἶναι ἀφθαρτος καί δὲν ὑπόκειται σὲ αὐτές, δηλ. στὶς διαφορὲς ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι «ἀπαγῆς» καί «ἐπίκτητος» καί ἔχει «δύναμιν ἀνυπόστατον», ἐνῶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι «ἀφθαρτος», «αἰδῖος»

47. *Op. cit.*, σ. 117, σημ. 40.

48. III, 4: 8, 19-10, 26 (= Srawley, p. 7, 9-11, 8).

καί ἔχει «προαίρεσιν» «πάντα... δυναμένην»· στήν πραγματικότητα, ὅμως, ἀναφύεται ἐξ ἀντικειμένου μία ἀκόμα διαφορά, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ σέ διαφοροποίηση ὄχι ἀπλῶς ὀρισμένων ἰδιωμάτων τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου “λόγου”, ἀλλά τῆς ἴδιας τους τῆς οὐσίας. Συγκεκριμένα, ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ἐφόσον διακρίνεται ἀπό τὸν νοῦ πού τὸν ἐκπορεύει, ταυτίζεται κατ’ ἀνάγκη μὲ τὴ *ratio discursiva*, ἡ ὁποία ὑπόκειται ἐξ ὀρισμοῦ στίς ἔγχρονες διαδικασίες τοῦ συλλογίζεσθαι. Ἐπὶ τοῦ ἄχρονου Θεοῦ, ὅμως, δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ *ratio discursiva*. Ἔτσι ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας τοῦ θείου “λόγου” παραμένει ἀπροσδιόριστη. Αὐτό, βέβαια, κατανοεῖ κανεὶς ὅτι συνάδει μὲ τὴν ἀποφατικὴ θεο-λογικὴ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου καί μὲ τὴ γενικὴ πολεμικὴ τῶν ὀρθοδόξων Πατέρων κατὰ τῆς ἀρειανῆς ἢ ἀρειανίζουσας διδασκαλίας περὶ τοῦ Υἱοῦ ὡς τοῦ ἐνδιαθέτου ἢ προφορικῶν λόγου τοῦ Θεοῦ⁴⁹. Τὸ σημαντικό, ὅμως, γιὰ τὴν ἀνάλυση πού ἐπιχειροῦμε ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ ἀπροσδιοριστία στήν ὁποία ἐγκαταλείπεται ὁ ὅρος ἀπὸ τὸν Γρηγόριο καταργεῖ κάθε δυνατότητα συγκρότησης ἀπόδειξης τῆς ὑπαρξῆς θείου νοῦ μὲ ἀφετηρία τὴν ὑπαρξὴ θείου λόγου καί μὲ πρότυπο τὸ κτιστὸ ζεῦγος πρὸς τι “νοῦς-λόγος”, ἀφοῦ, ὅποιο νόημα κι ἂν προσδώσει κανεὶς στὸν ὄρο “θεῖος λόγος” (ἂν, βέβαια, ὑποθέσουμε – πρᾶγμα δύσκολο νὰ ὑποστηριχθεῖ – ὅτι ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα δὲν παραβιάζει τίς ἀποφατικὲς ἀρχές τῆς θεο-λογικῆς διδασκαλίας τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου), θὰ πρόκειται ἐξ ἀνάγκης γιὰ νόημα διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ πού ἔχει ἡ φράση “ἀνθρώπινος λόγος”. Μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι πρὸς τι μπορεῖ νὰ τὸ κατανοήσει κανεὶς, καί, κατ’ ἐπέκταση, μπορεῖ νὰ κατανοήσει τὸ λογικὰ ἀναγκαῖο τῆς συναγωγῆς τῆς ὑπαρξῆς νοῦ πού θὰ γεννᾷ αὐτὸν τὸν λόγο. Ὑπὸ ποίαν ἔννοια, ὅμως, εἶναι πρὸς τι καί ὁ θεῖος λόγος δὲν γίνεται σαφές, ἀφοῦ ἀσαφῆς παραμένει ὡς τὸ τέλος ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τοῦ “θεῖου λόγου”.

Παρ’ ὅλ’ αὐτά, ὁ Γρηγόριος συγκρότησε ἐν προκειμένῳ ἓναν ἀποδεικτικὸ συλλογισμό· κατὰ συνέπεια, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ συλλογισμὸς πού ἀποδεικνύει τὴν (3) μέσω τῆς (1) καί τῆς (2) εἶναι παραλογισμὸς, ἐπειδὴ στηρίζεται, στήν καλύτερη περίπτωση, στήν ὁμωνυμία τοῦ κοινοῦ ὄρου “λόγος” (ἂν προσδώσουμε ἐμεῖς ἓνα νόημα στὸν ὄρο “θεῖος

49. G. Bardy, *Recherches sur saint Lucien d’Antioche et son école*, Paris, 1934, pp. 287-295· πβ. τὴ μνημονευθεῖσα μελέτη μου, σ. 105, σημ. 24.

λόγος”), και στη χειρότερη σὲ ἕναν ὄρο πού στη μὲν μείζονα ἔχει νόημα (*ratio discursiva*), στη δὲ ἐλάσσονα (και συνεπῶς και στὸ συμπέρασμα) δὲν ἔχει – ἢ, τουλάχιστον, παραμένει ἀσαφής.

Ἐξίσου ἄκυρη ἀπὸ ἄποψη τυπικῆς λογικῆς ἀλλὰ και προβληματικὴ ἀπὸ καθαρὰ θεολογικὴ ἄποψη μπορεῖ νὰ κριθεῖ ἡ δευτέρη ἀπόδειξη τοῦ Γρηγορίου κατὰ τῆς θέσης τῶν Ἐνομοίων ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι Θεός. Στὸ *Περὶ θεότητος Υἱοῦ και Πνεύματος και εἰς τὸν Ἀβραάμ*⁵⁰ ὁ Γρηγόριος ἐπιχειρεῖ νὰ δεῖξει ὅτι ἡ θεο-λογία τῶν Ἐνομοίων στὴν οὐσία ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπικούρεια “ἄθεϊα” (!). Ὅσο κι ἂν αὐτὸ ἀκούγεται παράξενο, λέει ὁ Γρηγόριος, εἶναι ἀληθές⁵¹. Και γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξει, στηρίζεται ἐκ νέου στὴν ὄντο-λογικὰ ἀναγκαῖα ἀλληλεξάρτηση τῶν *πρός τι*. Σύμφωνα μὲ τὴ Γραφή, λέει⁵², ὁ Υἱὸς εἶναι «ἀπαύγασμα», «χαρακτήρ», «δύναμις», «σοφία» κ.λπ. τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς. «Ἐν ἕκαστον καθάπερ ἐν συζυγίαις τισὶν ἀναγκαίαις οὐδὲν ἀφ’ ἑαυτοῦ καταμόνας νοεῖται, ἀλλὰ συνημμένως ἀμφοτέρω και μετ’ ἀλλήλων καταλαμβάνεται· τὸ γὰρ “ἀπαύγασμα” πάντως τινὸς ἐστὶν ἀπαύγασμα, και ὁ “χαρακτήρ” τινὸς χαρακτῆς πάντως ἐστίν». Τώρα, αὐτὸ τὸ ἀναγκαῖο τῆς συζυγίας ἰσχύει και ἀντιστρόφως· ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀπαύγασμα χωρὶς «ἀπαυγάζουσαν φύσιν» ἢ σοφία και δύναμη χωρὶς σοφὸν και δυνατόν, ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει και «ἀπαυγάζουσα φύσις» χωρὶς ἀπαύγασμα, Θεὸς χωρὶς δύναμη ἢ σοφία, και Θεὸς-Πατὴρ χωρὶς Θεὸ-Υἱό⁵³. «Ὁκοῦν ἀποδέδεικται διὰ τῶν εἰρημένων ὅτι ὁ τὸν Υἱὸν ἀθετῶν συναθετεῖ και τὸν Πατέρα»⁵⁴, και συνεπῶς ἀναιρεῖ (ἀκριβῶς ὅπως και ὁ Ἐπίκουρος, ὑποτίθεται⁵⁵) τὴν ὑπαρξὴ Θεοῦ ἐν γένει⁵⁶.

50. X, 2: 123, 16 - 125, 12.

51. X, 2: 123, 17-21.

52. Βλ. τὰ χωρία ad loc.

53. X, 2: 124, 1 - 125, 4.

54. X, 2: 125, 4-6.

55. Ἐπ’ εὐκαιρία, γιὰ τὸν ὑποτιθέμενο ἀθεϊσμό τοῦ Ἐπικούρου βλ. τὴ μελέτη τοῦ D. Obbink: «The Atheism of Epicurus», *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 30/2, 1989, pp. 187-223, ὅπου ἀνιχνεύονται δύο ἐλληνιστικὲς παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὴ σκέψη τοῦ Ἐπικούρου: μία πού τὸν παρουσίαζε ὡς ἀποδεχόμενο τὴν ὑπαρξὴ θεῶν και μία (1ος αἰ. π.Χ. κ.έ.) πού τὸν ἤθελε ἀθεϊστή. Ἡ δευτέρη, σύμφωνα μὲ τὸν Obbink, ὑπῆρξε παροδηγητικὸ ἀπότοκο τῆς κριτικῆς πού ἀσκήθηκε στὸν Ἐπίκουρο ἀπὸ δύο πλευρῆς: ἀπὸ ἐκείνους πού ἦσαν προσηλωμένοι στὴν παρὰδοσιακὴ λαϊκὴ θρησκεία και πού ἦσαν πρόθυμοι (ὅπως και οἱ ἐχθροὶ τοῦ νεῖσμοῦ τῶν Νε-

Πράγματι; Ὅπως εἶναι φανερό, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στηρίζεται στὴν ἀντιστρεψιμότητα ἢ ἀλλιῶς στὴν ἀμφίδρομη σχέση τῶν συγκεκριμένων *πρός τι* στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Γρηγόριος⁵⁷. Ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴν «σοφίαν» καὶ τὴν «δύναμιν». Καταρχάς, εἶναι αὐτὰ *πρός τι*; Μὲ βάση τὸ ἀριστοτελικό, τουλάχιστον, κατηγοριακὸ σύστημα θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν πρωτευνόντως ἕξεις καὶ «κατὰ συμβεβηκός» μόνο *πρός τι* (βλ. Ἀριστοτέλους, *Κατηγορίαι* 7, 7 b 23 κ.έ.). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν θεωρήσουμε μαζὶ μὲ τὸν Γρηγόριο ὅτι εἶναι καὶ *πρός τι* μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ σοφία καὶ ἡ δύναμη ἐξ ἀνάγκης προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ κάποιου πού εἶναι σοφὸς καὶ δυνατός, αὐτὸ ἀποδεικνύει, ἄραγε, ἀναγκαῖα τὴν ὑπαρξὴ τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Τριάδος; Ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἀπὸ παλαιὰ ὁ B. Geyer μὲ ἀφορμὴ ἓνα πα-

ότερων Χρόνων) νὰ θεωρήσουν τὸν ντεϊσμό τῶν Ἐπικούρειων πρακτικὰ ἰσοδύναμο μὲ τὴν ἀθεΐα, καὶ ἀπὸ τοὺς Σκεπτικούς, οἱ ὁποῖοι, στὴν προσπάθειά τους νὰ συγκροτήσουν ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ βασικότατου, ὅπως οἱ ἴδιοι τόνιζαν, στωϊκοῦ δόγματος τῆς ὑπαρξὸς θεῶν, ἐνίσχυαν τὸν ἀπὸ τῆς διαφανείας τρόπον τους ὑποστηρίζοντας ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν ἀνελικρινῆ ντεϊσμό του ὁ Ἐπίκουρος ἤθελε ἀπλῶς νὰ συγκαλύψει τὴν ελικρινῆ ἀθεΐα του (πβ. A. A. Long καὶ D. N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers. Vol. 2: Greek and Latin Texts with Notes and Bibliography*, Cambridge U.P., 1987 [1989], pp. 151-152). Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τόσο πρὶν ὅσο καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτόν, ἀκολούθησε τὴν δευτέρη παράδοση. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Νύσσης ἀλλὰ καὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου (*Λόγος θεολογικός* I, 10, 6-7 ed. P. Gallay καὶ M. Jourjon, *Grégoire de Nazianze, Discours 27-31 [Discours théologiques]. Introduction, texte critique, traduction et notes* [«Sources chrétiennes», 250], Paris, 1978, p. 94) στὸ ὄνομα τοῦ Ἐπικούρου, ἢ «Ἐπικούρου ἀθεΐα» εἶχε καταστῆ παραομιλώδης στοὺς χριστιανικοὺς κύκλους. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπικούρεια φιλοσοφία εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. νὰ θεωρεῖται (ἐσφαλμένα, φυσικὰ) ἀπὸ τοὺς ἔχθρους τῆς συνώνυμης τῆς ἀθεΐας καὶ τοῦ ἡδονισμοῦ μὲ τὴν ἔννοια τῶν σαρκικῶν ἀπολαύσεων, οἱ χριστιανοὶ εἶχαν ἓναν πρόσθετο λόγο γιὰ νὰ τοποθετοῦνται ἀρνητικὰ ἀπέναντί της: τὴν ἀρνητικὴ στάση τῶν ἰδίων τῶν Ἐπικούρειων (καὶ τῶν Στωϊκῶν) ἔναντι τοῦ κηρύγματος τοῦ ἁγ. Παύλου, ὅπως αὐτὴ καταγράφεται μὲ σαφήνεια στίς Πράξεις (17, 18), στάση τὴν ὁποία ἐπικρίνει αὐστηρὰ ὁ Νύσσης στὸ *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* (PG 46: 21 A-B). Ὁρθά, ἐπίσης, ὁ J. H. Srawley (*op. cit.*, p. 3, σημ. 12) πίσω ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Νύσσης στὸ «δόγμα τῶν ἀθέων» στὸν *Κατηγορητικὸν λόγον* (III, 4: 6, 16-17 = J. H. Srawley, p. 3, 11-12) διαβλέπει τὴν (ὑποτιθέμενη) διδασκαλία τῶν Ἐπικούρειων γιὰ τὸ θεῖο.

56. X, 2: 125, 6-10. Γιὰ συγγένεια τοῦ Εὐνομίου μὲ τοὺς Ἐπικουρείους ὁ Γρηγόριος κάνει λόγο (μὲ ἄλλην ἔννοιά) καὶ στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* III, 2, 163-165 (II: 105, 23 - 106, 22).

57. X, 2: 124, 13-15.

ραπλήσιο έπιχείρημα του *Κατηχητικού λόγου*⁵⁸, με τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ κάθε ιδιότητα τοῦ Θεοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ (ἀτόπως, φυσικά, ἀπὸ θεολογικὴ ἀποψη) αὐτοτελῆς θεία ὑπόσταση. Στὴν πραγματικότητα τὸ “έπιχείρημα” αὐτὸ δὲν προχωρεῖ (καὶ δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει) πέρα ἀπὸ τὴν αὐτονόητη ἀλήθεια ὅτι ἡ «σοφία» καὶ ἡ «δύναμις» δὲν εἶναι οὐσίες.

Ἄς ἔλθουμε στὰ *πρὸς τι* «ἀπαύγασμα» καὶ «χαρακτήρ»· αὐτὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πιὸ εὐστοχα *πρὸς τι*. Ἀποδεικνύεται, ὅμως, πράγματι διὰ τῆς ιδιότητός τους αὐτῆς ἡ συναναιρέση “ἀπαυγάζοντος” καὶ “πρωτοτύπου”; Ὁχι, τουλάχιστον μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ἤθελε ὁ Γρηγόριος. Εἶναι, βέβαια, ἀληθές ὅτι τὰ δεύτερα μέλη αὐτῶν τῶν δύο ζευγῶν *πρὸς τι* δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν χωρὶς τὰ πρῶτα καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ὅμως, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι κάποτε ἡ «ὑπόστασις» τοῦ Πατρὸς δὲν εἶχε ὡς «χαρακτήρα» τῆς τὸν Υἱό, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀναιρεῖται ἡ ἴδια ἡ οὐσία ἢ ἡ ὑπαρξη τοῦ Πατρὸς· σημαίνει μόνον ὅτι ἀναιρεῖται ἓνα “ἐπ-ουσιῶδες” *πρὸς τι* του. Ἔτσι τὸ ἐνδεχόμενο ὁ Πατὴρ νὰ μὴν εἶχε, γιὰ ἓνα διάστημα, τὸν Υἱὸ ὡς «χαρακτήρα» του δὲν ἀναιρεῖται. Ὅσο γιὰ τὸ «ἀπαύγασμα», ἡ φυσικὴ καὶ ἀναγκαία σχέση μεταξὺ “ἀπαυγάζματος” καὶ “ὄντος ἀπαυγάζοντος” τὴν ὁποία βλέπει ὁ Γρηγόριος σὲ αὐτὸν τὸν Γραφικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Υἱοῦ εἶναι μὲν θεμιτὴ ὡς ἔρμηνεία, ὅμως δὲν εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ. Ὁ ἐν λόγῳ χαρακτηρισμὸς εἶναι ἄρκετὰ μεταφορικὸς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ ἐπάνω του ἓνα λογικὸ ἐπιχείρημα βασισμένο στὴν ἔρμηνεία τοῦ «ἀπαυγάζματος» ὡς *πρὸς τι*, χωρὶς νὰ ἔχει πρῶτα μεταγραφῆ ἢ μεταφορὰ αὐτὴ σὲ κυριολεξία. Γιὰ παράδειγμα, ἀκόμα καὶ ἓνα κτίσμα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ «ἀπαύγασμα τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς». Ἔτσι, ἡ λογικὴ ἀνάλυση καὶ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γρηγορίου ἀποδεικνύεται ἐν προκειμένῳ ἀνεπαρκῆς γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς θέσης ὅτι ἡ «ἀθέτησις» τοῦ Υἱοῦ συνεπάγεται κατ’ ἀνάγκην «ἀθέτησιν» καὶ τοῦ Πατρὸς.

Σημαντικὸ πρόβλημα δημιουργεῖται, ἐπίσης, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κατανοεῖ (ἢ, ἴσως, ἀπλῶς χρησιμοποιεῖ) ὁ Γρηγόριος τὴν ἀναγκαία ταυτοχρονικότητα (“ἅμα τῇ φύσει εἶναι”) τῆς ὑπαρξης τῶν μελῶν τοῦ ζεύγους *πρὸς τι* “Πατὴρ-Υἱός”. Ὁ Γρηγόριος ἐρμηνεύει τὴν ταυτοχρονικότητα αὐτὴ

58. *Die patristische und scholastische Philosophie*, Berlin, 1928, p. 85. Πβ. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σ. 118, σημ. 40.

σὰ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς δὲν μπορούσε νὰ υπάρξει χωρὶς τὴν ὑπόσταση τοῦ Υἱοῦ. Αὐτό, ἀπὸ λογικὴ ἄποψη – καὶ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος ποὺ θέτει ὡς πεδίο πραγμάτευσης τοῦ προβλήματος τὴν κατηγοριακὴ λογικὴ – εἶναι ἐσφαλμένο. Ἀπὸ τὴν *ex hypothesi* ἀνυπαρξία τοῦ Υἱοῦ (ἀναφέρομαι στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ τοὺς Ἀνομοίους, ὁ Πατὴρ δὲν εἶχε δημιουργήσει ἀκόμα τὸν Υἱό), δὲν προκύπτει, βεβαίως, ὅτι ὁ Πατὴρ θὰ ἔχανε τὴν οὐσία του ἢ τὴν ὑπαρξή του (ὅπως συμπεραίνει ὁ Γρηγόριος)· προκύπτει ὅτι θὰ ἐστερεῖτο μόνο τὸ “ἐπ-ουσιῶδες” *πρὸς τι* “πατῆρ”, παραμένοντας, φυσικά, Θεός. Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ *πρὸς τι* “πατῆρ - υἱός” ἀνήκουν ὄντως στὰ ἅμα ὑπάρχοντα *πρὸς τι*: οἱ οὐσίες, ὁμοίως, στὶς ὁποῖες κατηγοροῦνται δὲν ὀφείλουν νὰ ὑπάρχουν καὶ αὐτὲς ἅμα.

Ἐπίσης, ὅπως ἔχω ἐπισημάνει ἄλλοῦ⁵⁹, ἂν ἡ ταυτοχρονικότητα τῶν ἐν λόγω *πρὸς τι* ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ἐννοια μὲ τὴν ὁποία τὴν ἐρμηνεύει ὁ Γρηγόριος, τὴν ταυτοχρονικότητα αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὴν ἐπικαλεστεῖ κανεὶς – μὲ συνέπειες μὴ ἀποδεκτὲς γιὰ τὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου καὶ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία γενικότερα – καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ *πρὸς τι* “κτίστης-κτίσις”. Ἄν ἀντικαταστήσουμε, στὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου⁶⁰, τὰ *πρὸς τι* “πατῆρ-υἱός” μὲ τὰ *πρὸς τι* “κτίστης-κτίσις”, θὰ προκύψει τὸ ἑξῆς (τυπικὰ ἐξίσου ἐγκυρο) ἐπιχείρημα: “...ἢ κτίσις ποτὲ οὐκ ἦν. Εἰ οὖν οὐκ ἦν κτίσις, πάντως οὐδὲ ὁ κτίστης ἦν” – ἐπιχείρημα, φυσικά, ἐσφαλμένο, διότι ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ὄντος ποὺ ἔχει τὴν ἱκανότητα τοῦ κτίζειν (ἢ τοῦ γεννᾶν), ἢ ἄλλιῶς ἢ πραγματικότητά του ὡς *πρώτης οὐσίας*, εἶναι πρᾶγμα ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἐὰν καὶ πότε ἔκτισε (ἢ γέννησε) κάτι.

3. Οὐσία vs. πρὸς τι

Μία συζητημένη περίπτωση χρήσης τῆς κατηγορίας τοῦ *πρὸς τι* ἀπὸ τὸν Γρηγόριο εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀπαντᾷ σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἔργα του, τὸ *Περὶ τῶν νηπίων*⁶¹. Ἐκεῖ ὁ Γρηγόριος ἀντιδιαστέλλει τὴν κατηγορία τοῦ *πρὸς τι* πρὸς τὴν κατηγορία τῆς οὐσίας μέσα στὸ πλαίσιο τῆς διερεύνησης τοῦ ὄντο-λογικοῦ status τοῦ *πρὸς τι* τῆς «ἀγνοίας», ἢ ὁποία, ὄντας παρὰ φύσιν κα-

59. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σ. 108, σημ. 26.

60. X, 2: 124, 16-17.

61. III, 2: 80, 11-20.

τάσταση τῆς ψυχῆς, ἐμποδίζει τὸν ἄνθρωπο νὰ κατανοήσῃ τὸ Θεῖο καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ κατὰ φύσιν «τέλος» του⁶². Ἴδου τὸ χωρίο:

Μηδεὶς δὲ γενεαλογεῖν ἡμᾶς ἀναγκαζέτω τὴν ἄγνοιαν, “πόθεν αὕτη” λέγων “καὶ ἀπὸ τίνος”, ἀλλ’ ἐξ αὐτῆς νοεῖτω τῆς τοῦ ὀνόματος σημασίας, ὅτι ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἄγνοια τὸ *πρὸς τί πως ἔχειν* τὴν ψυχὴν ἐνδείκνυται. Οὐδὲν δὲ τῶν *πρὸς τι* νοουμένων τε καὶ λεγομένων *οὐσίαν* παρίστησιν· ἄλλος γὰρ ὁ τοῦ *πρὸς τι* καὶ ἕτερος ὁ τῆς *οὐσίας* λόγος. Εἰ οὖν ἡ γνῶσις *οὐσία* οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ περὶ τι τῆς διανοίας ἐνέργεια⁶³, πολὺ μᾶλλον ἡ ἄγνοια πόρρω τοῦ κατ’ *οὐσίαν* εἶναι ὠμολόγηται. Τὸ δὲ μὴ κατ’ *οὐσίαν* ὄν οὐδὲ ἔστιν ὄλως. Μάταιον τοίνυν ἂν εἴη περὶ τοῦ μὴ ὄντος τὸ ὄθεν ἐστὶ περιεργάζεσθαι.

(Καὶ ἂς μὴν ἐπιχειρήσῃ κανεὶς νὰ μᾶς ὑποχρεώσῃ νὰ ποῦμε ποιά εἶναι ἡ καταγωγή τῆς ἄγνοιας, λέγοντας: “Ἄπο ποῦ ἡ ὑπαρξὴ τῆς; Ἄπο ποῦ προέρχεται;”, ἀλλὰ ἂς ἀντιληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σημασία τοῦ ὀνόματος ὅτι ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἄγνοια ἀναφέρονται σὲ ἓνα *πρὸς τί πως ἔχειν* τῆς ψυχῆς. Κανένα δὲ ἀπὸ αὐτὰ ποῦ λέγονται καὶ νοοῦνται ὡς *πρὸς τι* δὲν παριστοῦν τὴν *οὐσία* [ἐνὸς *ὑποκειμένου*]. διότι ἄλλος εἶναι ὁ ὀρισμὸς τοῦ *πρὸς τι* καὶ ἄλλος ὁ ὀρισμὸς τῆς *οὐσίας*. Ἄφοῦ, λοιπόν, ἡ γνῶσις δὲν εἶναι *οὐσία* ἀλλὰ ἐνέργεια τῆς διανοίας σχετικὰ μὲ κάτι [sc. τὸ ἐκάστοτε ἐπιστητό], γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸ ὅτι πολὺ περισσότερο ἀπέχει ἀπὸ τὴν κατ’ *οὐσίαν* ὑπαρξὴ ἡ ἄγνοια. Αὐτὸ δὲ ποῦ δὲν ὑπάρχει κατ’ *οὐσίαν*, δὲν ὑπάρχει καθόλου. Κατὰ συνέπεια, εἶναι ματαιοπονία νὰ καταπιαστῇ κανεὶς μὲ τὸ πρόβλημα ἀπὸ ποῦ ἔχει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ αὐτοῦ ποῦ δὲν ὑπάρχει κἄν).

62. III, 2: 79, 2 - 80, 10.

63. Ἄλλη γραφή: «περιττὴ τῆς διανοίας ἐνέργεια» (sc. πλεονάζουσα τῆς *οὐσίας*, ἐπί-θετη σὲ αὐτήν). Τὴ γραφὴ αὐτὴ εἶχε ὑπ’ ὄψη του, πρὶν τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ *Περὶ τῶν νηπίων* (H. Höfner, 1987, pp. 64-97), ὁ Daniélou· ἡ *οὐσία*, πάντως, τοῦ χωρίου καὶ στίς δύο περιπτώσεις παραμένει ἡ ἴδια. Ἡ παλαιότερη μετάφραση τοῦ «περιττὴ ἐνέργεια» ἀπὸ τοὺς W. Moore καὶ H. A. Wilson (*A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. Second Series. Translated into English with Prologomena and Explanatory Notes under the Editorial Supervision of P. Schaff & H. Wace. Vol. V: Selected Writings and Letters of Gregory, Bishop of Nyssa. Translated, with Prologomena, Notes, and Indices, Michigan, 1892, p. 376*) ὡς «a perfected operation» δὲν εἶναι ὀρθή.

Σύμφωνα μὲ τὸν J. Daniélou⁶⁴, ἡ ἔννοια τῆς σχέσεως στὸ ἐν λόγω χωρίο ἔχει προέλευση ὄχι ἀριστοτελική ἀλλὰ στωϊκή. Παραπέμποντας στὸν Σέξτο Ἐμπειρικό⁶⁵, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θεωρία περὶ τῆς σχέσεως (πρὸς τί πως ἔχειν) ὡς κατηγορίας ὑπαρκτῆς ἐπινοία μόνον καὶ ὄχι πράγματι δὲν εἶναι ἀριστοτελική ἀλλὰ στωϊκή. Ἐπίσης, ὁ Γρηγόριος κατατάσσει τὴν ἐνέργειαν (π.χ. τὴν «γνώσιν», περὶ ἧς ὁ λόγος στὸ ὑπὸ ἐξέταση χωρίο) ὄχι στὶς οὐσιώδεις ποιότητες ἐνὸς ὑποκειμένου ἀλλὰ στὰ παροδικὰ καὶ κατ' οὐσίαν ἀνυπόστατα πρὸς τι του – ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ Στωϊκοί, ὑποστηρίζει ὁ Daniélou⁶⁶, παραπέμποντας στὶς σχετικὲς μαρτυρίες τοῦ Σιμπλίκιου⁶⁷ καὶ τοῦ Πλωτίνου⁶⁸ καὶ ἐπικαλούμενος τὴν ἀνάλυση τῆς στωϊκῆς κατηγορίας τῆς σχέσεως ἀπὸ τὸν V. Goldschmidt⁶⁹. Βρισκόμαστε, λοιπόν, ἐδῶ πράγματι μπροστὰ σὲ μία συνεπῆ χρήση τοῦ στωϊκοῦ κατηγοριακοῦ συστήματος; Αὐτό, τουλάχιστον, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ Daniélou, ὁ ὁποῖος διέκειτο εὐνοϊκὰ ἀπέναντι στὸν Γρηγόριο ὄχι μόνον ὡς θεολόγο ἀλλὰ καὶ ὡς φιλόσοφο, χαρακτηρίζοντάς τον εὐθέως «ἐναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς του»⁷⁰.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ εἶναι ὑπερβολικὰ θετικὴ γιὰ τὸν Γρηγόριο⁷¹. Καταρχῆν, ἄς διατυπώσω τὴν ἐπιφύλαξή μου γιὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Daniélou ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς Στωϊκοὺς ἡ ἐνέργεια τῆς γνώσεως «εἶναι καθαρὰ ἐνδεχόμενη, παροδική (contingente)», ἀπλῶς «ἐνας τρόπος ὑπαρξης καὶ ὄχι μιὰ οὐσιώδης ποιότητα τοῦ σώματος ποὺ “ποιεῖ”», καὶ ὅτι «συγκρινόμενο μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ σώματος αὐτὸ τὸ “ποιεῖν” εἶναι μὴ πραγματικόν». Ἄς δοῦμε τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Σέξτου:

64. *L'être et le temps chez Grégoire de Nysse*, Leiden, 1970, pp. 142-143.

65. Πρὸς λογικοὺς II, 453 (SVF, II: 404).

66. *Op. cit.*, p. 142.

67. SVF, II: 403.

68. *Ἐννεάς VI*, 1, 30, 15.

69. *Le système stoïcien et l'idée du temps* (seconde édition revue et augmentée), Paris, 1969, p. 23.

70. «Grégoire de Nysse et la philosophie», στὸ: *Gregor von Nyssa und die Philosophie. Zweites internationales Kolloquium über Gregor von Nyssa freckenhorst bei Münster 18.-23 September 1972. Herausgegeben von H. Dörrie, M. Altenburger und U. Schramm, Leiden, 1976 [pp. 3-18], p. 17.*

71. Ἰ. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σ. 88, σημ. 4.

“Οτι τῶ ὄντι ἐπινοία μόνον σώζεται τὰ πρὸς τί πως ἔχοντα, ὑπαρξίς δὲ οὐκ ἔστιν αὐτοῖς, πάρεστι διδάσκειν ἐκ τῆς τῶν δογματικῶν ἀνθολογήσεως. Ὑπογράφοντες γὰρ τὸ πρὸς τι συμφώνως φασί: “πρὸς τί ἔστι τὸ πρὸς ἐτέρῳ νοούμενον”. Εἰ δὲ γε ὑπάρξεως μετεῖχεν, οὐκ ἂν οὕτως αὐτὸ ἀπεδίδοσαν, ἀλλ’ ἐκείνως μᾶλλον: “πρὸς τί ἔστι τὸ πρὸς ἐτέρῳ ὑπάρχον”. Οὐκ ἄρα ὑπόκειται τι ἐν τοῖς οὔσι τὸ πρὸς τι.

(“Οτι ὄντως τὰ πρὸς τί πως ἔχοντα ὑπάρχουν μόνον ἐπινοία καὶ δὲν ἔχουν ὑπαρξην, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ θεμελιώσῃ στὴν ὁμολογία τῶν ἰδίων τῶν Δογματικῶν. Ὅρίζοντας τὸ πρὸς τι, λένε μὲ μιὰ φωνή: “Πρὸς τι εἶναι αὐτὸ πὸν νοεῖται ἀναφορικὰ πρὸς κάτι ἄλλο”. Ἄν μετεῖχε ὑπαρξεως, δὲν θὰ τὸ ὄριζαν ἔτσι, ἀλλὰ ὡς ἐξῆς: “Πρὸς τι εἶναι αὐτὸ πὸν ὑπάρχει ἀναφορικὰ πρὸς κάτι ἄλλο”. Συνεπῶς τὸ πρὸς τι δὲν ἔχει κἄν ὑπόστασι μέσα στὰ ὄντα.)

Τὰ ὄρια μεταξὺ τῆς παρουσιαζόμενης δογματικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἀσκούμενης Σκεπτικῆς κριτικῆς δὲν εἶναι σαφῆ· εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψῃ κανεὶς ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς πραγματικότητος τῆς κατηγορίας τοῦ πρὸς τι, οἱ Στωϊκοί, χαρακτηρίζοντάς τὴν «νοούμενον» ἐννοοῦσαν ὅτι εἶναι κάτι παντελῶς ἀνυπόστατο. Πολὺ πιὸ εὐλόγο εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Σέξτος ἀπλῶς ἐκμεταλλεύθηκε ἕναν σχετικὸ προβληματισμὸ τῶν Στωϊκῶν ἐπὶ τοῦ ὄντολογικοῦ status τῶν πρὸς τι προκειμένου νὰ δείξῃ ὅτι μπορεῖ νὰ τοὺς πολεμήσῃ μὲ τὰ ἴδια τους τὰ ὄπλα καὶ ὅτι, συνεπῶς, οἱ ἀπόψεις τους εἶναι ἀντιφατικές. Πραγματικά, ἡ μαρτυρία τοῦ Πλωτίνου ἐπὶ τοῦ θέματος⁷² ὑπαινίσσεται ὅτι οἱ Στωϊκοὶ σὲ ὀρισμένες «σχέσεις» ἀναγνώριζαν «τινὰ ὑπόστασιν» [sc. ὑπαρξην πραγματικὴν] ἐνῶ σὲ κάποιες ἄλλες ὄχι· καὶ τὸ τοπίο καθαρίζει ἀρκετὰ μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Σιμπλίκιου⁷³. Ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο μαθαίνουμε ὅτι οἱ Στωϊκοὶ ὑποδιαίρουσαν τὴν κατηγορία τῆς σχέσεως στὰ πρὸς τί πως ἔχοντα καὶ στὰ πρὸς τι, κατατάσσοντας στὰ πρῶτα ὅσα «ἐν τῇ σχέσει μόνη τὸ εἶναι ἔχει» καὶ «ἐκ... τῆς πρὸς ἕτερον σχέσεως

72. Ἐννεάς VI, 1, 30, 22-28 (= SVF, II: 402).

73. Ed. C. Kalbfleisch, *Simplicii, In Aristotelis Categoriae commentarium* (CAG, VIII), Berolini, 1907, pp. 165, 32-166, 29 (= SVF, II: 403).

ἤρηται μόνης» (π.χ. «πατήρ» – «υἱός», «δεξιός» – «παρακείμενος» ἀριστερός)⁷⁴, ἐνῶ στὰ δευτέρα «ῥσα κατ’ οἰκεῖον χαρακτῆρα διακείμενά πως ἀπονεύει πρὸς ἕτερον» (π.χ. «γλυκύ», «πικρόν», «ἕξις», «ἐπιστήμη», «αἴσθησις»)⁷⁵, δηλαδή ῥσα βρίσκονται σὲ σχέση ἀναφορᾶς πρὸς κάτι ἄλλο λόγω τῆς ἴδιας τους τῆς φύσης⁷⁶. Μέσα, λοιπόν, σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο οἱ Στωϊκοὶ κατέτασαν τὴν «ἐπιστήμη» ὄχι στὰ πρὸς τί πως ἔχοντα ἀλλὰ στὰ πρὸς τι, δηλαδή στὴν ὄντολογικὰ ἰσχυρότερη ὑποκατηγορία σχέσεως.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων τῶν Στωϊκῶν ἀπὸ τὸν V. Goldschmidt, ἡ ἀπόδοσή της ἀπὸ τὸν Daniélou δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Ὁ Goldschmidt δὲν ἀποδίδει στοὺς Στωϊκοὺς τὴν ἀποψη ὅτι τὸ “ποιεῖν” (π.χ. τὸ “γινώσκειν”) εἶναι κάτι ἐντελῶς μὴ πραγματικό. Ἀμέσως μετὰ τὶς γραμμὲς ποὺ εἶδαμε (σ. 37) πὼς παραθέτει ὁ Daniélou, ὁ Goldschmidt γράφει: «Προσαρτώμενο ὁμως [τὸ ποιεῖν] στὴν πραγματικότητα ποὺ τὸ πραγματώνει, “λαμβάνει σῶμα”· ἀκόμα περισσότερο, γίνεται σῶμα». Καὶ ἀκολουθοῦν δύο μαρτυρίες, τοῦ Πλούταρχου καὶ τοῦ Σενέκα⁷⁷.

Ἄς δοῦμε, τώρα, ἀναλυτικὰ τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα ἐὰν ἡ Λογικὴ ποὺ λανθάνει στὸ χωρίο τοῦ *Περὶ τῶν νηπίων* εἶναι ἀριστοτελικὴ ἢ στωϊκὴ. Καὶ ἂς ξεκινήσουμε ἐξετάζοντας τὴν ὁρολογία τοῦ Γρηγορίου. Ἀντίθετα πρὸς τὸν Daniélou⁷⁸, ἐκτιμῶ ὅτι αὐτὴ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ἐν προκειμένῳ τὴ σκέψη τοῦ Γρηγορίου περισσότερο στωϊκὴ ἀπ’

74. SVF, II: 403 (pp. 132, 39 καὶ 133, 8). Ἡ σύλληψη τῶν πρὸς τι μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια εἶναι ἤδη ἀριστοτελικὴ (*Μετὰ τὰ φυσικὰ* 14, 1, 17, 1088a34-36).

75. SVF, II: 403 (pp. 132, 42-43).

76. Τὴ διάκριση μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο εἰδῶν πρὸς τι τὴ χρησιμοποιεῖ ὁ Σέξτος καθὼς παρουσιάζει τὸν 8ο (μὲ βάση τὴ δική του σειρά) ἀπὸ τοὺς περίφημους δέκα τρόπους ἐποχῆς τῶν *Πυρρωνιῶν λόγων* τοῦ Αἰνησίδημου (*Πρὸς λογικοὺς* I, 345· Διογένης Λαερτίου, IX, 78 καὶ 87· πβ. Ἀριστοκλέους Μεσσηνίου, *Περὶ φιλοσοφίας*, apud Εὐσεβίου Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* XIV, 18, 11, ed. É. des Places, *Eusèbe de Césarée, La Préparation Évangélique, livres XIV-XV. Introduction, texte grec, traduction et annotation* [«Sources chrétiennes», 338], Paris, 1987, p. 152, ὅπου οἱ τρόποι ἀνέρχονται σὲ ἑννέα): τὸν ἀπὸ τοῦ πρὸς τι, ἐπιχειρῶντας νὰ δείξει ὅτι τὰ πάντα εἶναι πρὸς τι – εἴτε τοῦ πρώτου εἴτε τοῦ δευτέρου εἴδους (*Πυρρωνεῖοι ὑποτυπώσεις* I, 135). Τὰ πρὸς τι τοῦ δευτέρου εἴδους (π.χ. «δεξιόν» – «ἀριστερόν») ὁ Σέξτος τὰ ὀνομάζει «συνθεωρούμενα» (loc. cit.)

77. *Op. cit.*, pp. 22-23.

78. *L'être et le temps...*, pp. 142-143.

δοσο ἀριστοτελική. (Ὅπως, πάντως, θὰ δειχθεῖ στὴ συνέχεια, στὴν πραγματικότητα δὲν μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε οὔτε ἀριστοτελική). Κατ' ἀρχάς, ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ ἐκ παραλλήλου καὶ ἀδιαφόριστα τόσο τὸν συνηθέστερο στὸν Ἀριστοτέλη ὄρο *πρός τι* ὅσο καὶ τὸν στωϊκὸ ὄρο *πρός τί πως ἔχειν*. Ἐπίσης, ὅπως ὁ Γρηγόριος, ἔτσι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν ὄρο *πρός τι* χρησιμοποιεῖ ὡς ἀπολύτως συνώνυμο τὸν ὄρο *πρός τί πως ἔχειν*⁷⁹. Οἱ Στωϊκοί, ἀντιθέτως, ὅπως εἶδαμε, ὑποδιαίρουσαν τὴν κατηγορία τῆς *σχέσεως* στὰ *πρός τί πως ἔχοντα* καὶ στὰ *πρός τι*⁸⁰. Ἐπιπλέον, ἡ ρητὴ ἀντιδιαστολὴ τῆς *οὐσίας* καὶ τῶν *πρός τι* ὡς κατηγοριῶν ἀμοιβαῖα ἀποκλειόμενων θυμίζει ἔντονα τὴν ἀντίστοιχη ἀριστοτελικὴ θέση ὅτι τὰ *πρός τι* δὲν μποροῦν νὰ εἶναι καὶ *οὐσίες*⁸¹. τὸ δὲ παράδειγμα τῆς “γνώσης” εἶναι ἀπὸ τὰ κλασσικὰ σχετικὰ ἀριστοτελικὰ παραδείγματα *πρός τι*⁸². Ὅλα αὐτὰ συνηγοροῦν, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ἡ γρηγοριανὴ ἔννοια τῆς *σχέσεως* ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίστοιχη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, ἡ ἄρνηση ἀπόδοσης πραγματικῆς ὑπαρξῆς στὰ *πρός τι* ἢ *πρός τί πως ἔχοντα*⁸³ δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅμοια μὲ τὴν ἀντίστοιχη στωϊκὴ ἄρνηση ἀπόδοσης πραγματικῆς ὑπαρξῆς στὰ *πρός τί πως ἔχοντα*. Φαίνεται πὼς ναί· ὅμως, παρόμοια εἶναι καὶ ἡ θέση τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ*⁸⁴ καὶ τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*⁸⁵ – ἡ ὁποία, μάλιστα, στὰ *Μετὰ τὰ φυσικὰ* συνοδεύεται ἀπὸ πυκνὴ ἐπιχειρηματολογία – ὅτι τὸ *πρός τι* εἶναι ἡ κατηγορία ἐκείνη πού ἀπέχει τὰ μέγιστα (δηλ. περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην) ἀπὸ τὴ θεμελιώδη κατηγορία τῆς *οὐσίας*. Καὶ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀντιδιαστέλλει τὴ μὴ πραγματικότητα τῆς κατηγορίας τῆς *σχέσεως* ὄχι πρὸς τὴν πραγματικότητα τῶν *πρός τι*, ὅπως οἱ Στωϊκοί (ἀφοῦ αὐτὸς δὲν

79. *Κατηγορίαι* 7, 8a32 καὶ 8b1-3.

80. SVF, II: 399-404. Βλ. μία ἀνάλυση τῆς διαφορᾶς στὸν S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, London, 1959, pp. 18-19 καί, ἀκόμα, καλύτερα, στὸν J. M. Rist, «Categories and their Uses», στί: *Problems in Stoicism*. Ed. by A. A. Long, University of London, 1971 [pp. 38-57 = J. M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge U.P., 1969, pp. 152-172], pp. 53-54. Πβ. σημ. 22.

81. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ στὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. Ν. Δ. Χρόνης, *op. cit.*, σσ. 256-258.

82. *Κατηγορίαι* 7, 6b3-5 καὶ 11a25 κ.έ.

83. III, 2: 80, 18-19.

84. 14, 1, 15-17 (1088a21-38).

85. 1, 6, 2 (1096a21-24).

διέκρινε κἄν μεταξὺ πρὸς τι και πρὸς τί πως ἐχόντων), ἀλλὰ πρὸς τὴν πραγματικότητα τῆς οὐσίας, ὅπως (περίπου) ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Μετὰ τὰ φυσικά* και τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, ἡ θέση τοῦ Γρηγορίου γιὰ τὸ ὄντολογικὸ status τῆς κατηγορίας τῆς σχέσεως φαίνεται και πάλι νὰ συγγενεῦει περισσότερο μὲ τὴν ἀντίστοιχη Περιπατητικὴ παρὰ μὲ τὴν ἀντίστοιχη στωϊκὴ.

Ἐπιπρόσθετα, ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἓνα βασικὸ σημεῖο τῆς κριτικῆς τοῦ Πλωτίνου κατὰ τῆς πραγματικότητας τῆς ἀριστοτελικῆς κατηγορίας τῆς σχέσεως ἦταν τὸ ἐξῆς⁸⁶:

Ἡ δὲ σχέσις τί ἄλλο ἢ ἡμετέρα κρίσις παραβαλλόντων τὰ ἐφ' ἑαυτῶν ὄντα ἃ ἔστι...; Τί ἂν οὖν εἶη παρὰ ταῦτα τὰ πρὸς ἄλληλα ἢ ἡμῶν τὴν παράθεσιν ἐννοούντων;... Ἡ δὲ παραβολὴ παρ' ἡμῶν, οὐκ ἐν αὐτοῖς.

(Ὅσο γιὰ τὴν σχέση, αὐτὴ τί ἄλλο εἶναι παρὰ μιὰ κρίση ποὺ ἐκφέρουμε ἐμεῖς παραβάλλοντας πράγματα ποὺ εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν [sc. ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐμᾶς] ὅ,τι εἶναι...; Τί προσθέτει, λοιπόν, τὸ νὰ ποῦμε ὅτι δύο πράγματα εἶναι πρὸς τι, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι προβαίνουμε ἐμεῖς μὲ τὸν νοῦ μας σὲ μιὰ παραβολὴ τους;... Ἡ παραβολὴ προέρχεται ἀπὸ ἐμᾶς, δὲν ὑπάρχει σὲ αὐτά).

Ἀριστοτελικὸς ἦταν, λοιπόν, ἐν προκειμένῳ ὁ Γρηγόριος, στωϊκός, ἢ μήπως – δεδομένου ὅτι εἶχε διαβάσει και χρησιμοποίησει Πλωτῖνο⁸⁷ – πλωτι-

86. Ἐννεάς VI, 1, 6 in toto.

87. J. M. Rist, «Basil's "Neoplatonism": Its Background and Nature», στό: *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium. Ed. by P. J. Fedwick*, Toronto, 1981 (pp. 137-220 = J. M. Rist, *Platonism and its Christian Heritage*, μελέτη XII, «Variorum Reprints», London, 1985), pp. 216-218. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Plotinus and Christian Philosophy», στό: *The Cambridge Companion to Plotinus. Ed. L. P. Gerson*, Cambridge U. P., 1996 [pp. 386-413], pp. 397-399· 411, σημ. 24, ὅπου μετριάζεται αἰσθητὰ ἢ παλαιότερη ἐκτίμηση τῶν J. Daniélou («Grégoire de Nysse et Plotin», *Association G. Budé. Actes du Congrès de Tours et Poitiers*, Paris 1953, pp. 259-262) και M. Aubineau (*Grégoire de Nysse, Traité de la virginité. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index* [«Sources chrétiennes», 119], Paris, 1966, pp. 116-118) ἀναφορικά μὲ τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖον ἐγνώριζε ὁ Γρηγόριος τὶς Ἐννεάδες. Πρόσφατα, ὡστόσο, ὁ E. Peroli (*Il Platonismo e l'antropologia di Gregorio di Nissa con particolare riferimento agli influssi di Platone, Plotino e Porfirio. Introduzione di C. Moreschini*, Milano, 1993, passim) κατέδειξε πολλὰ νέα κοινὰ

νικός; 'Απ' ὅ,τι φαίνεται, τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτά. Ἐνα σημεῖο πού δὲν ἔχει προσεχθεῖ ὅσο πρέπει εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ἀρνεῖται νὰ ἀποδώσει ὑπαρξή πραγματική (καὶ ὄχι ἀπλῶς ἐπινοία) μόνο στὰ πρὸς τι· ἀρνεῖται νὰ ἀποδώσει ὑπαρξή πραγματική σὲ ὅ,τιδήποτε δὲν εἶναι οὐσία: «Τὸ δὲ μὴ κατ' οὐσίαν ὄν», ὑπογραμμίζει, «οὐδὲ ἔστιν ὄλως». Αὐτὴ ἡ ἀκραία θέση δὲν εἶναι, φυσικά, οὔτε στωϊκὴ οὔτε ἀριστοτελική⁸⁸ ἀπεναντίας, εἶναι ἀντιστωϊκὴ καὶ ἀντιαριστοτελική, ἀφοῦ ἐκμηδενίζει κάθε δυνατότητα ἀναγνώρισης πραγματικότητας σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη κατηγορία πέρα ἀπὸ τὴν οὐσίαν. Καί, ἐφόσον ὁ Γρηγόριος δὲν συνοδεύει τὴ θέση του μὲ ἐπιχειρήματα ἀλλὰ τὴ διατυπώνει ἀφοριστικά, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὴ θεωρήσουμε φιλοσοφικὰ ἐκκρεμῆ – πολλῶ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ θέση αὐτὴ προκαλεῖ ἐκπληξη γιὰ τὸν ἰσοπεδωτικὸ τρόπο μὲ τὸν ὅποιο ἀφήνει ὄντολογικὰ καὶ γνωσιολογικὰ ἐκκρεμῆ ὅλα τὰ ἐν ὑποκειμένῳ.

Αὐτό, ὅμως, πού εἶναι ἀκόμα πιὸ παράδοξο, καὶ πού μᾶλλον θὰ λύσει – μὲ τὸν πιὸ ἀπρόσμενο τρόπο – ὅλες τὶς ἀπορίες μας γιὰ τὴ γρηγοριανὴ πρόσληψη τῆς κατηγορίας τοῦ πρὸς τι, εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ παράδοξη θέση δὲν εἶναι μόνον ἀντιαριστοτελικὴ καὶ ἀντιστωϊκὴ, ἀλλὰ καὶ ἀντι-γρηγοριανή. Ὅπως ἔχω ἤδη σημειώσει ἐν παρόδῳ (σ. 19), στὴν κατηγορία τοῦ πρὸς τί πως ἔχειν ἢ πρὸς τι ὁ Γρηγόριος ἀναφέρεται ἄλλη μία φορὰ: στὸν Ἄντι-

σημεῖα μεταξύ τῶν Ἐννεάδων καὶ τοῦ Γρηγορίου, εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνθρωπολογία τοῦ δευτέρου.

88. Οὔτε, βέβαια, πλωτινική, ἀφοῦ ὁ Πλωτῖνος (Ἐννεάδες VI, 1-3) δέχεται (ὡς ἐφαρμόσιμες, βέβαια, στὸν κόσμο τῶν αἰσθητῶν μόνο) κατηγορίες ὅπως τὸ ποιόν, τὸ ποσόν καὶ τὸ πρὸς τι· βλ. τὴ διεξοδικὴ παρουσίαση τοῦ Chr. E. Evangeliiou, *Aristotle's Categories and Porphyry* ("Philosophia antiqua", XLVIII), Leiden – New York – København – Köln, 1988, pp. 93-163· τοῦ ἴδιου, «The Plotinian Reduction of Aristotle's Categories», στό: *Essays in Ancient Greek Philosophy, V: Aristotle's Ontology*. Ed. A. Preus & J. P. Anton, State University of New York Press, 1993, pp. 47-67. Πβ. ὀρισμένες κριτικὲς παρατηρήσεις μου στό: Ἄριστοτελικές κατηγορίες καὶ θεῖα ὀνόματα κατὰ τὸν Ἄνσελμο Καντουαρίας (διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθήνα, 2001, σσ. 26-27 καὶ 68-70.

Σύμφωνα μὲ τὸν F. H. Cherniss (*op. cit.*, pp. 51 καὶ 87, σημ. 15), τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γρηγορίου στηρίζεται στὴν πλατωνικὴ σύνδεση τῆς ἐπιστήμης μὲ τὸ ὄν καὶ τῆς ἀγνοίας μὲ τὸ μὴ ὄν (*Πολιτεία* V, 478 A-D). Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, αὐτὸ πού ὑποστηρίζει ὁ Γρηγόριος εἶναι ὅτι τόσο ἡ γνώσις ὅσο καὶ (κατὰ μείζονα μάλιστα λόγο, καθότι στέρησις) ἡ ἀγνοία εἶναι τὰ ἴδια μὴ ὄντα, ἐνῶ ὁ Πλάτωνας ἔλεγε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό: ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ ὄντα καὶ ἡ ἀγνοία τὰ μὴ ὄντα.

ρητικὸν πρὸς τὴν Εὐνομίου ἐκθεσιν⁸⁹. Τὸ πλαίσιο τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς ἦταν τὸ ἔξις. Στὸν Ἀντιρρητικὸν 115-132 ὁ Γρηγόριος⁹⁰ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναιρέσει τὴ θέση τοῦ Εὐνομίου ὅτι «ἀμετάδοτος ἡ δόξα τοῦ παντοκράτορος», θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Εὐνόμιος συνῆγε τὸ ἀδύνατο τῆς μετάδοσης τῆς θείας δόξας στὸν Υἱὸ καὶ συνεπῶς τὸ ἀδύνατο τῆς θεώρησης τοῦ Υἱοῦ ὡς Θεοῦ. Ἀφοῦ συγκρουστεῖ, λοιπόν, μὲ τὸν Εὐνόμιο πρῶτα στὸ πεδίο τῆς ἀγιογραφικῆς ἐρμηνευτικῆς⁹¹, στὴ συνέχεια ἀναπτύσσει τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία ἐπὶ τοῦ θέματος χρησιμοποιοῦντας τὴν ἔννοια τοῦ *πρὸς τί πως ἔχειν*. Συγκεκριμένα, ὑποστηρίζει ὅτι τῆ θεία πραγματικότητα ἄλλα ὀνόματα τὴν ἐκφράζουν λεγόμενα καὶ νοούμενα ἀπολύτως (βλ. παραπάνω, σ. 20), ἐνῶ ἄλλα – τῶν ὁποίων τὴν ἀνταπόκριση στὴν πραγματικότητα ὄχι μόνο δὲν ἀμφισβητεῖ ἀλλὰ ὑπογραμμίζει κίολας – ἐκφράζουν τὸ *πρὸς τί πως ἔχειν* τοῦ Θεοῦ ἀναφορικὰ μὲ τὴν κτίση. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ κατηγορία τοῦ *πρὸς τί πως ἔχειν*, μολονότι δὲν ἐκφράζει, φυσικὰ, τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο ἀπολύτως πραγματικὴ. Αὐτό, ὅμως, βρῖσκεται σὲ κραυγαλέα ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀπόλυτη ἄρνηση τοῦ Γρηγορίου στὸ *Περὶ τῶν νηπίων* νὰ ἀναγνωρίσει ὁποιαδήποτε ὄντολογικὴ ἀξία σὲ ὁποιαδήποτε κατηγορία (συμπεριλαμβανομένης καὶ αὐτῆς τοῦ *πρὸς τι*, τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ὄντολογικὸ status τῆς ὁποίας στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ διατύπωση τῆς θέσης ἐπὶ τοῦ ὄντολογικοῦ status τῶν κατηγοριῶν ἐν γένει) ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν τῆς οὐσίας.

Παρομοίως, πρὸς τὴν ἄρνηση αὐτὴ βρῖσκεται σὲ ἀντίφαση καὶ ἡ ἀνεπιφύλακτη γρηγοριανὴ ἀποδοχὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ κατηγοριακοῦ συστήματος στὸ *Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες...*⁹². Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Γρηγόριος, ἀναφερόμενος σὲ αὐτὰ πού συνιστοῦν ὄχι τὴν «οὐσίαν» (γένος) ἀλλὰ τὴν «ὑπόστασιν» (ἄτομον) τοῦ ἀνθρώπου⁹³, τὰ ταυτίζει, ὑπαινικτικὰ μὲν ἀλλὰ ἀναμφήριστα, μὲ τὶς ἐννέα ἀριστοτελικὲς κατηγορίες πλὴν τῆς οὐσίας, χαρακτηρίζοντάς τα «συμβεβηκότα»⁹⁴. Στὶς κατηγορίες, μάλιστα, πού ὁ Γρηγόριος

89. 125-126 (II: 365, 20 - 366, 16).

90. II: 360, 17 - 369, 11.

91. 116-123 (II: 361, 12 - 365, 2).

92. III, 1: 17-33.

93. III, 1: 30, 19 - 31, 9.

94. III, 1: 31, 20.

μνημονεύει δειγματοληπτικά από το σύνολο των έννέα⁹⁵, συνέβη να περιλάβει ρητά και την κατηγορία του *πρός τι*. Το ίδιο συνέβη και με τα παραδείγματα⁹⁶, στα όποια συγκαταλέγει και τό: «πατρότης» – «υιότης». Είναι δέ χαρακτηριστικό ότι η όντολογική αξία που αποδίδει στα *συμβεβηκότα*, και συνεπώς και στα *πρός τι*, που μᾶς ενδιαφέρουν εδώ, είναι ύψηλή: αυτές, λέει, «συνιστοῦν»⁹⁷ τὰ άτομα.

Πῶς μπορούν να ἐξηγηθοῦν οἱ ἀντιφάσεις αυτές; Ἐκτιμῶ ότι μπορούν να ἐξηγηθοῦν ὅπως ἐπεχείρησα ἄλλοῦ να ἐξηγήσω και πολλές ἄλλες φιλοσοφικές ἀσυνέπειες τοῦ Γρηγορίου⁹⁸: ὁ πραγματικός λόγος για τόν ὁποῖον ὁ Γρηγόριος δανειζόταν διάφορες φιλοσοφικές διδασκαλίες ἦταν ἡ ἐπιθυμία του να τίς θέσει, σέ *ad hoc* περιπτώσεις, στήν ὑπηρεσία καθαρά θεολογικῶν (δογματικῶν, ἀπολογητικῶν και κηρυγματικῶν) σκοπῶν, χωρίς να ενδιαφέρεται να ἀνταποκριθεῖ στό θεμελιῶδες θεωρητικό αἴτημα τῆς μὴ ἀντιφάσεως. Αὐτή τήν τακτική ἀκολούθησε και ὡς χρήστης τῆς λογικῆς ἔννοιας τοῦ *πρός τι*.

Ἐξοικονομήσαμε με τήν περίπτωση τοῦ *Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες...* Ὅπως φαίνεται ἀπό τὰ ἐπιχειρήματα τῶν «Ἑλλήνων» ἐκείνων στοὺς ὁποίους ὁ Γρηγόριος προσπάθησε με αὐτό τὸ ἔργο να δείξει ότι ἡ ἐνότητα και ἡ ταυτόχρονη τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ εἶναι διδασκαλία λογικά συστατή, οἱ «Ἕλληνες» αὐτοὶ στήριζαν τὰ ἐπιχειρήματά τους για τὸ ἀσυμβίβαστο τῆς ἐνότητας και τῆς τριαδικότητας τοῦ Θεοῦ στίς ἀριστοτελικές *Κατηγορίες*⁹⁹. Ὁ Γρηγόριος, λοιπόν, προκειμένου να ἐπιχειρηματολογήσει «ἐκ τῶν κοινῶν ἐγνοιῶν», ἀποδέχθηκε τὴ δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῶν διδασκαλιῶν τοῦ ἐν λόγῳ ἀριστοτελικοῦ ἔργου στήν τριαδικὴ θεολογία· και μέσα στο γενικό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς προέκυψε να προσυπογράψει, μεταξύ ἄλλων, και τήν πραγματικότητα τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι*.

Ἐξοικονομήσαμε, τώρα, στήν περίπτωση τῆς ἀποδοχῆς τῆς κατηγορίας τοῦ *πρός τι* στόν Ἄντιρρητικόν. Στόχος του στό μνημονευθέν χωρίο αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἦταν να δείξει ότι ὁ Θεός μεταδίδει (μεταξὺ ἄλλων, και) τὴ δόξα του.

95. III, 1: 30, 23 - 31,1: «... και εἴ τι τοιοῦτο...».

96. III, 1: 30, 23-31, 1 & 31, 4-5.

97. III, 1: 30, 22.

98. Ἰ. Ἄ. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία και πίστη...*, σσ. 47-66.

99. *Op. cit.*, σσ. 57-58.

Σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια προέβη σὲ μιὰ ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων τρόπων μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Θεὸς σχετίζεται μὲ τὴν κτίση — καί, μὲ ἓνα περαιτέρω ἐξηγητικό βῆμα, προέβη στὸν ρητὸ χαρακτηρισμὸ συγκεκριμένων θεωνυμιῶν ὡς ὀνομάτων *σχετικῶν*, τὰ ὁποῖα, μολονότι *ἐπινοία*, ὅπως εἶχε διακηρύξει καὶ ὑπερασπίσει σθεναρὰ στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* II, σημαίνουν (ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι ὑποστήριζε, ὑποτίθεται, ὁ Εὐνόμιος¹⁰⁰) πραγματικούς τρόπους σχετισμοῦ τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν κτίση¹⁰¹. Ἔτσι ὁ Γρηγόριος προσυπέγραψε καὶ δευτέρη φορὰ τὴν πραγματικότητα τῆς κατηγορίας τοῦ *πρὸς τι*.

Στόχος του, τώρα, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μία δεκαετία περίπου ἀργότερα, στὸ *Περὶ τῶν νηπίων*¹⁰² ἦταν νὰ προστατεύσει, ἀπέναντι σὲ μιὰ μανιχαϊκῆς προέλευσης ἔνσταση, μία γνωστὴ νεοπλατωνικὴ ἠθικὴ διδασκαλία ποὺ εἶχε ἐνσωματώσει στὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ¹⁰³: τὴ διδασκαλία ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι προϋπόθεση τοῦ «βλέπειν τὸν Θεόν» (πρᾶγμα τὸ ὁποῖο εἶναι «ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς»), ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἄγνοια τοῦ ἀγαθοῦ ἐμποδίζει τὴν ψυχὴ νὰ φθάσει στὴ θέα τοῦ Θεοῦ (ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴ μακαριότητα). Ἡ μανιχαϊκὴ ἔνσταση ἦταν ἡ ἐξῆς. Ἡ ἐπίκληση τῆς ἔννοιας τῆς «ἀγνοίας» δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκῆς ἐξήγηση γιὰ τὸ γεγονὸς τῆς τυφλότητος τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ ἀγαθό, διότι καὶ τῆς ἄγνοιας ἡ ὑπαρξὴ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ, μὲ τὴ σειρά της, μέσῳ κάποιου ἄλλου πράγματος — μέχρις ὅτου καταλήξουμε, ὑπονοεῖ τὸ ἐπιχείρημα (προκειμένου νὰ ἀποφύγουμε μιὰ ἐπ' ἀπειρον ὀπισθοβατικὴ καὶ συνεπῶς ἄτοπη ἀναγωγὴ τοῦ πρώτου κακοῦ στὸ δεύτερο, τοῦ δευτέρου στὸ τρίτο κ.ο.κ.) στὴν ὑπαρξὴ μίας πρωταρχικῆς

100. Λέω «ὑποτίθεται», διότι, ὅπως ἐλπίζω νὰ δείξω σὲ προσεχῆ μονογραφία μου, ἀντίθετα πρὸς τὴν εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ *Κατὰ Εὐνομίου* τῶν Βασιλείου καὶ Γρηγορίου Νύσσης, ἡ *Ἀπολογία* τοῦ Εὐνομίου, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν *Ἐπεὶ τῆς Ἀπολογίας ἀπολογίαν* ποὺ διέσωσε ὁ Γρηγόριος μᾶλλον πρέπει νὰ μᾶς κάνουν νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς καθιερωμένες ἀπόψεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζε ὁ Εὐνόμιος τὴν *ἐπινοίαν*.

101. Πβ. τὴν ὑπαινικτικὴ ἀποδοχὴ τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν, μὲ ρητὴ ἀναφορὰ μόνο στὴν *οὐσίαν* (π.χ. «οὐρανός», «γῆ» κ.λπ.), τὸ «πρὸς τί πως ἔχειν», τὸ «ἐνεργεῖν» καὶ τὸ «πάσχειν», στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* II, 392 (I: 341, 4-8). Γιὰ τὴν προέλευση τῆς καλπαδοκικῆς ἔννοιας τῆς *ἐπινοίας* καὶ τῆς χρήσης της ὡς θεωνυμικοῦ ἐργαλείου βλ. τὴ μελέτη μου: «Οἱ πηγὲς τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς χρήσης τοῦ ὄρου *ἐπινοία* στὸ *Κατὰ Εὐνομίου* I τοῦ Βασιλείου Καισαρείας: Στωϊκοὶ καὶ Πλωτῖνος», *Βυζαντινά* 20, 1999, σσ. 7-42.

102. III, 2: 79, 2-80, 20.

103. J. Daniélou, *L'être et le temps...*, pp. 142-144. Πβ. D. L. Balás, *Μετουσία τοῦ Θεοῦ...*, pp. 4-95.

ουσίας-πηγής του κακού, θέση την όποία οί Μανιχαίοι, ώς γνωστόν, αποδέχονταν. Αυτό τό συμπέρασμα ό Γρηγόριος, ώς χριστιανός στοχαστής και συνεπώς υποστηρικτής τής αντίθετης θέσης ότι όντολογική άρχή είναι μόνο μία, ό άγαθός Θεός, θέλει νά τό αποφύγει πάση θυσία. Καί συγκροτεί τό έξής άντεπιχείρημα:

- (1) 'Η γνώση και ή άγνοια, έξ όρισμοϋ, δέν είναι οϋσίες αλλά πρός τί πως έχοντα.
 (2) "Ο,τι δέν είναι οϋσία δέν ύπάρχει κών (!).
 (1) & (2) ⇒ (3) 'Η γνώση και ή άγνοια, λόγω του κατηγοριακού τους status, δέν ύπάρχουν κών.
 (4) "Ο,τι δέν ύπάρχει κών δέν έχει νόημα νά διερευνηθει ώς πρός τήν (άνύπαρκτη) καταγωγή του.
 (3) & (4) ⇒ (5) 'Η γνώση και ή άγνοια δέν έχει νόημα νά διερευνηθοϋν ώς πρός τήν καταγωγή τους – πράγμα που σημαίνει ότι ή μανιχαϊκή ένσταση είναι εκ κατασκευής άτοπη.

'Από τά παραπάνω είναι σαφές ότι ό Γρηγόριος χρησιμοποίησε τήν άκραία άποψη περί όλοσχεροϋς άνυπαρξίας των *πρός τί πως έχόντων* όχι διότι τήν αποδεχόταν πραγματικά (άπ' ό,τι φαίνεται, ό ίδιος δέν αποδεχόταν γνήσια τίποτε), άλλ' άπλώς και μόνον επειδή σκέφθηκε ότι αυτή μπορούσε ν' αποδειχθει ένα καλό άντιμανιχαϊκό όπλο. 'Εδω μπορεί κανείς νά δικαιώσει άπόλυτα τήν έξής κρίση που εξέφερε (με άφορμή, μεταξύ άλλων, τόν τρόπο με τόν όποιο χρησιμοποίησε ό Γρηγόριος σε διάφορα θεματικά πλαίσια όρισμένες από τίς υπόλοιπες λογικές κατηγορίες) ό G. C. Stead¹⁰⁴ για τή σχέση του Νύσσης με τήν έλληνική φιλοσοφία: ότι ό Νύσσης ασχολήθηκε με τά φιλοσοφικά προβλήματα με τρόπο επιφανειακό και εύκαιριακό.

"Οτι ό χαρακτηρας των θέσεων που διατυπώνει ό Γρηγόριος σχετικά με τά *πρός τι* είναι καθαρά πολεμικός και διόλου φιλοσοφικός γίνεται φανερό και από τό τελευταίο σκέλος τής απάντησής του στο μανιχαϊκό επιχείρημα.

104. «Ontology and Terminology...», p. 116. Πβ. επίσης τήν κριτική του («Why Not Three Gods?...», *in toto*) στον τρόπο με τόν όποιο χρησιμοποίησε ό Γρηγόριος τούς λογικούς δρους *γένος, είδος* και *άτομον* προκειμένου νά καταδείξει τό όρθόδοξο τριαδικό δόγμα λογικά συστατό.

Σὲ αὐτό, μολονότι ἔχει ἤδη γυμνώσει τὰ πρὸς τι ἀπὸ κάθε ὄντολογικῆ ἀξία, κλιμακώνει τὴν ἐπιχειρηματολογία του καὶ ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν τὰ πρὸς τι ἐν γένει δὲν ὑπάρχουν κἄν, πολὺ περισσότερο δὲν ὑπάρχουν τὰ στερητικὰ πρὸς τι, στὰ ὁποῖα ἀνήκει ἡ ἐπίμαχη ἔννοια: ἡ ἄγνοια. Ὅτι στίς στερήσεις πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ λιγότερη πραγματικότητα ἀπὸ ὅση στίς ἔξεις, εἶναι κάτι πού τὸ κατανοεῖ κανεὶς καθ' ἑαυτό· αὐτό, μάλιστα, θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὴν Περιπατητικὴ καὶ στωϊκὴ διδασκαλία περὶ τῆς προτεραιότητος τῶν ἔξεων ἔναντι τῶν στερήσεων¹⁰⁵. Ὅταν, ὅμως, ἡ πραγματικότητα τῶν πρὸς τι ἔχει ἤδη ἐκμηδενιστεῖ ἐν γένει («οὐκ ἔστιν ὄλωσ»), τί νόημα ἔχει ἡ ἐπινόηση ἄλλης μίας ὄντολογικῆς βαθμίδας κατώτερης ἀπὸ τὴν βαθμίδα τοῦ μὴ ὄντος, προκειμένου νὰ καταταχθοῦν σὲ αὐτὴν τὰ στερητικὰ πρὸς τι. Ἡ, ἂν τὸ δοῦμε ἀλλιῶς, τί νόημα ἔχει ἡ ὑποδιαίρεση τῆς βαθμίδας τοῦ μὴ ὄντος σὲ μὴ ὄντα περισσότερο ὑπαρκτὰ καὶ λιγότερο ὑπαρκτὰ, προκειμένου νὰ καταταχθοῦν στὰ πρῶτα τὰ «ἐκτικά» πρὸς τι καὶ στὰ δευτέρω τὰ «στερητικὰ»; Στὴν πραγματικότητα, ἡ τελευταία φάση τῆς γρηγοριανῆς ἀντίκρουσης τοῦ μανιχαϊκοῦ ἐπιχειρήματος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ λιγότερο φιλοσοφικὴ συλλογιστικὴ ἀναπτυσσόμενη ἐντὸς ἐνὸς πλαισίου ἐλλεικρινουῶς διαλεκτικῆς καὶ περισσότερο ρητορικὴ κορύφωση ἐντὸς ἐνὸς πλαισίου δικανικῆς σύγκρουσης, τῆς ὁποίας τὰ ἀντίδικα μέρη κυριαρχοῦνται, ὅπως εἶναι φυσικὸ, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τιδήποτε ἄλλο – ἂν ὄχι ἀποκλειστικά – ὄχι, βέβαια, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία συγκρότησης μιᾶς λογικῆ συστατῆς καὶ

105. Βλ. *Κατηγορίαι* 10, 12a26-34. Βλ. καί: Εὐνομίου, *Ἀπολογία* 8, 7-8 (ed. R. P. Vaggione, *op. cit.*, p. 42 = ed. B. Sesboüé et al., *op. cit.*, p. 248)· B. Sesboüé et al., *op. cit.*, p. 195· Βασιλείου Καισαρείας, *Κατὰ Εὐνομίον* I, 9, 4-11 (ed. B. Sesboüé, G.-M. de Durand, L. Doutreleau, *Basile de Césarée, Contre Eunome, suivi de Eunome, Apologie. Introduction, traduction et notes*, tome I [«Sources chrétiennes», 299], Paris, 1982, pp. 198-200)· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Θεολογικός* III, 13, 18-19 (ed. P. Gallay καὶ M. Jourjon, *op. cit.*, p. 202)· SVF, II: 172-179 (pp. 49, 13-52, 33)· Πβ. L. R. Wickham, «The Syntagmaton of Aetius the Anomean», *Journal of Theological Studies* (New Series) 19/2, 1968 [pp. 532-569], p. 561· J. Daniélou, *L'être et le temps...*, p. 138· B. Sesboüé et al., 1983, p. 248, σημ. 3· A. A. Mosshammer, «Non-Being and Evil in Gregory of Nyssa», *Vigiliae Christianae* 44, 1990 [pp. 136-167], p. 165, σημ. 8· F. W. Norris, στό: *Faith Gives Fullness to Reasoning. The Five Theological Orations of Gregory Nazianzen. Introduction and Commentary by F. W. Norris, Translation by L. Wickham & F. Williams*, Leiden-New York – København – Köln, 1991, pp. 145-148· βλ. ὡστόσο καὶ R. Mortley, *From Word to Silence: The Way of Negation, Christian and Greek*, Vol. II («Theophaneia», 31), Bonn, 1986, p. 140.

συνεκτικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς νίκης.

Ἐπὶ αὐτὸ τὸ πρῶμα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι, παρόλο ποὺ τὰ λογικὰ ἀναγνώσματα τοῦ Γρηγορίου ἦσαν πιθανότατα καὶ ἀριστοτελικά καὶ στωϊκά (τὸ τελευταῖο ἔστω ἐμμέσως), ἐντούτοις ἡ γρηγοριανὴ ἔννοια τῆς *σχέσεως* στὸ *Περὶ τῶν νηπίων* δὲν ἔδειχνε νὰ εἶναι οὔτε ἀριστοτελική, οὔτε στωϊκή, οὔτε κάτι τρίτο, ἔστω, ἀλλὰ στοιχειωδῶς συστατό.

Ὅμως, τὸ ἀκόμα πιὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος, χωρὶς αὐτὸ νὰ τοῦ τὸ ὑπαγορεύει καμμία ἀναγκαιότητα ποὺ θὰ ἀπέρρεε ἀπὸ ἓνα πλήρες (σὲ γενικὲς γραμμές, ἔστω) κατηγοριακὸ πλαίσιο (κάτι τέτοιο δὲν ἔχουμε λόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι διαμορφώθηκε ποτὲ στὴ σκέψη του), προτίμησε νὰ υἱοθετήσῃ μίαν ἀκραία θέση, ἀποτελεσματικὴ μὲν (ἴσως) μέσα στὸ πλαίσιο τῆς συγκεκριμένης πολεμικῆς ποὺ θέλησε νὰ ἀσκήσῃ, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀναιρετικὴ μίας σημαντικῆς πτυχῆς τοῦ θεωνυμικοῦ του συστήματος, τὴ στιγμὴ ποὺ θεωρητικὰ μποροῦσε, υἱοθετώντας μίαν μετριοπαθέστερη θέση ὅσον ἀφορᾷ τὸν βαθμὸ ὑπαρξῆς τῶν *πρὸς τί πως ἐχόντων*, νὰ ἐπιτύχει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ μικρότερο ἢ μηδενικὸ κόστος σὲ ἐπίπεδο λογικῆς συνοχῆς. Συγκεκριμένα, γιὰ νὰ πλήξῃ τὴ βάση τῆς μανιχαϊκῆς ἔνστασης ποὺ εἶδαμε, δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀρνηθεῖ ριζικὰ τὸν χαρακτῆρα πραγματικῆς ὑπαρξῆς σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες πλὴν τῆς *οὐσίας* καὶ νὰ περιπέσει σὲ ἀντίφαση. Μποροῦσε λελογισμένα νὰ ἀναγνωρίσῃ καταρχὴν (φυσιολογικότατα) τὴν πραγματικότητα τῆς ὑπαρξῆς τῆς “γνώσης” καὶ τῆς “ἄγνοιας” ὡς *πρὸς τί πως ἐχόντων* τῆς ψυχῆς, καὶ στὴ συνέχεια νὰ διακρίνει δύο εἶδη προέλευσης “ὄντων” (μὲ τὴ γενικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου): ἓνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς παραγωγῆς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος στὸ εἶναι, ἢ ὅποια θὰ ἀφοροῦσε τὶς *οὐσίες*, παραγωγή ἢ ὅποια θὰ ἀποδιδόταν, φυσικά, ἄμεσα στὴ δημιουργικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, καὶ ἓνα ποὺ θὰ ἀφοροῦσε π.χ. τὶς καταστάσεις ἐκεῖνες τῆς ψυχῆς ποὺ, ὅπως ἡ γνώση ἢ ἡ ἄγνοια τοῦ Θεοῦ, θὰ ἀνάγονταν αἰτιακὰ στὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου. Διευκρινίζω ὅτι αὐτὴ ἡ παρατήρηση δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς προσπάθεια ἐνὸς σημερινοῦ ἀναγνώστη τοῦ Γρηγορίου νὰ διδάξῃ στὸν ἅγιο ἓναν διαφορετικὸ τρόπο ἐπίλυσης φιλοσοφικῶν προβλημάτων καλῦτερον ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ὁ ἴδιος ἐπέλεξε νὰ ἀκολουθήσῃ. Ὡς γνωστόν, τόσο ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία τῆς κτίσης ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ “πόθεν” τῶν *οὐσιῶν* ὅσο καὶ ὁ ἀποφασιστικὸς ρόλος τοῦ αὐτεξουσίου στὴ συγκρότηση τῶν ψυχικῶν καταστάσεων ὡς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ “πόθεν” π.χ. τῆς γνώσης ἢ τῆς ἄγνοιας τοῦ Θεοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δύο ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες διδασκα-

λίες τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου· καὶ ἡ χρῆση αὐτῶν τῶν διδασκαλιῶν γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος ποὺ ἔθετε ἡ μανιχαϊκὴ ἐνσταση ἦταν ἰδέα καλύτερη ἀπὸ τὴν ἐπικλήση μιᾶς καινοφανοῦς λογικῆς διδασκαλίας ὄχι μόνον ἀκραίας καὶ ἀτεκμηρίωτης ἀλλὰ καὶ ἀντιφατικῆς πρὸς μιὰν ἄλλη διδασκαλία τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου. Ἐὰς ὑπενθυμίσω ὅτι τὴν ὁδὸ αὐτὴ τὴν ἀκολούθησε ὁ Αὐγουστίνος, ὁ ὁποῖος ἀνῆγε (σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ μείζονα ἔργα του) τὴν ὑπαρξὴ τῶν κτιστῶν ὄντων στὴ βούληση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἄγνοιας τοῦ Θεοῦ στοῦ ἀνθρώπινο αὐτεξούσιο¹⁰⁶. Αὐτό, ὅμως, ποὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι αὐτὴ τὴν ὁδὸ ἐπίλυσης τοῦ προβλήματος τὴν εἶχε ἀκολουθήσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος, πάλι σὲ ἓνα πλαίσιο ἀντιμανιχαϊκῆς πολεμικῆς, στὸν *Κατηχητικὸν λόγον*¹⁰⁷ – ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς “γενεαλογίας” ὄχι εἰδικὰ τῆς ἄγνοιας ἀλλὰ τοῦ κακοῦ ἐν γένει, τὸ ὁποῖο ἔλυσε ἐκεῖ μὲ τὴν (πλωτινικῆς, ὠριγένειας καὶ ἀπώτερα πλατωνικῆς προέλευσης¹⁰⁸) θεώρηση τοῦ κακοῦ ὡς *μὴ ὄντος*.

Ἐπίσης, ἂς σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ δευτέρη φορὰ ποὺ ὁ Γρηγόριος, καθὼς διαλέγεται μὲ ἓναν ἐχθρὸ τῆς πίστεως του, ὑπερβαίνει (ἀνεξήγητα, ἐκ πρώτης ὄψεως) τὸ μέτρο τῶν πραγματικῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν τῆς περιστασης καὶ ὀδηγεῖται σὲ ἀντιφάσεις. Ἡ πρώτη (καὶ σίγουρα πιὸ σημαντικὴ)

106. Βλ. κατεξοχὴν *De libero arbitrio* III, 24, 71, 240 - 73, 254 (ed. W. M. Green, *Sancti Aurelii Augustini Contra Academicos, De beata vita, De ordine, De magistro, De libero arbitrio* [CCSL, tomus XXIX: Aureli Augustini opera, pars II, 2], Turnholti, 1970, pp. 317-319 = ed. G. Madec, *Oeuvres de saint Augustin, 6. Première série: opuscles. Dialogues philosophiques. De magistro – De libero arbitrio. Introductions, traduction et notes*, Paris, 1976, pp. 514-522 = ed. F. de Capitani, *II «De libero arbitrio» di S. Agostino. Studio introduttivo, testo, traduzione e commento / Sancti Aurelii Augustini De Libero Arbitrio Libri Tres. Prolegomena, Textum, Italicam Interpretationem, Commentarium, Indices curavit F. de Capitani* [«Vita e pensiero»], Milano, 1994, pp. 460-465). Πβ. É. Gilson, *Introduction à l'étude de saint Augustin*, Paris, 1949, p. 196· R. Holte, «St. Augustine on Free Will», στό: *«De Libero Arbitrio» di Agostino d' Ippona. Commento di: G. Madec, F. de Capitani, L. F. Tuninetti, R. Holte* (Lectio Augustini. Settimana Agostiniana Pavese, Collana diretta da L. F. Pizzolato e G. Scanavino, VI), Palermo, 1990, pp. 79-80.

107. III, 4: 18, 17-26, 12 (= Srawley, p. 25, 2 - 37, 10).

108. Βλ. χωρία καὶ ἀναλύσεις στούς: F. H. Cherniss, *op. cit.*, p. 51· W. Völker, *Gregorio di Nissa. Filosofo e mistico [Gregor von Nyssa als Mystiker, Wiesbaden 1995]. Traduzione dal tedesco e indici di C. O. Tomassi. Presentazione e traduzione dei testi greci di C. Moreschini* («Vita e Pensiero»), Milano, 1993, pp. 88 καὶ 328 (σημ. 516-518)· A. A. Mosshammer, *art. cit.* (in toto).

ἀφορᾶ τὴν ἐκτίμησή του σχετικὰ μὲ τὸν βαθμὸ λογικῆς ἀποδειξιμότητος τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Συγκεκριμένα: ἐνῶ ἀπὸ τῆ μιᾶ συγκροτεῖ, μόνος αὐτὸς ἀπὸ ὄλους τοὺς Ἑλληνας Πατέρες, σὲ πολλὰ ἔργα του λογικὲς ἀποδείξεις γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ θεμελιώδη χριστιανικὰ δόγματα¹⁰⁹, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, ὅταν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ συμβιβάσει τὸ χριστιανικὸ δόγμα τῆς ἀπλότητος τῆς ψυχῆς μὲ τὴν πλατωνικὴν τριμέρειά της, ἀντὶ νὰ προτιμήσει νὰ ἀνακηρύξει τὸ συγκεκριμένο μόνον πρόβλημα ὑπὲρ λόγον (ὅπως κάνει ἄλλοῦ γιὰ ἄλλα θέματα), στηριζόμενος, μάλιστα, στὴ θεωρία περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τῆς «ἀνακράσεως» ψυχῆς καὶ σώματος, τὴν ὁποῖαν εἶχε ἀποδεχθεῖ σὲ πολλὰ ἔργα του¹¹⁰, ἢ νὰ καταφύγει σὲ κάποια λύση συμβιβαστικῆ, προτιμᾶ, ἀντὶ νὰ λύσει ὑπομονετικὰ τὸν γόρδιο δεσμὸ, νὰ τὸν κόψει, διακηρύσσοντας ὡς γενικὸ κανόνα δεσμευτικὸ γιὰ κάθε πιστὸ (καὶ συνεπῶς καὶ γιὰ τὸν ἴδιον) ὅτι ἡ πίστη οὔτε χρειάζεται ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐπιτρέπεται νὰ τεκμηριώνεται μὲ τὴ λογικὴ¹¹¹. Μὲ τὴν τακτικὴ αὐτὴ ὁ στόχος τοῦ Γρηγορίου, ποῦ ἦταν ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἀπλότητος τῆς ψυχῆς, φάνηκε (προσωρινά) νὰ ἐπιτυγχάνεται (ἔστω διὰ τῆς φιντεϊστικῆς ψευδολύσης τοῦ ἀπόλυτου χωρισμοῦ πίστεως καὶ λόγου): τὸ κόστος, ὅμως, ποῦ ὑποχρεώθηκε νὰ καταβάλει γιὰ αὐτὴ τὴν “ἐπιτυχία” ὁ Γρηγόριος ἦταν πολὺ ὑψηλὸ: ὁ θεωρητικὸς ἀρνητὴς τῆς νομιμότητος τῆς κατασκευῆς λογικῶν ἀποδείξεων γιὰ τὰ χριστιανικὰ δόγματα ἦλθε σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ἴδια τὴ δικὴ του ἀγαπημένη πρακτικὴ τῆς φιλοσοφικῆς κατοχύρωσης τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, σὲ σύγκρουση μὲ τὸν ἴδιο του τὸν ἀποδεικτικὸ ἑαυτὸ¹¹². Τὸ ἴδιο σενάριο, ὅπως εἶδαμε ἐδῶ, ἐπρόκειτο νὰ ἐκτυλιχθεῖ μὲ πρωταγωνιστὴ τὴ λογικὴ κατηγορία τῆς *σχέσεως* καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι μιὰ ἔρευνα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γρηγόριος καὶ ἄλλες λογικὲς ἔννοιες (π.χ. κάποιες ἄλλες λογικὲς κατηγορίες) ἢ φιλοσοφικὲς διδασκαλίαι (πέρα ἀπὸ ὅσες ἔχω ἤδη ἐπισημάνει¹¹³) θὰ ἀποκαλύψει πανομοιότυπα σενάρια, τὰ ὁποῖα θὰ διαφέρουν μόνον ὡς πρὸς τοὺς πρωταγωνιστές.

109. Βλ. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *Φιλοσοφία καὶ πίστη...*, σσ. 19-46.

110. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σσ. 147-148 (σημ. 82 καὶ 83). Σύμφωνα μὲ τὴν εὐλογία ἐκτίμησι τοῦ E. Peroli (*op. cit.*, pp. 200-202), τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Γρηγόριος τὴν ἀντλήσε ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο καὶ τὸν Πορφύριο.

111. 'Ι. 'Α. Δημητρακόπουλος, *op. cit.*, σσ. 49-55.

112. *Op. cit.*, σσ. 14, 19-46; 77 καὶ 79-86.

113. *Op. cit.*, σσ. 59-65.